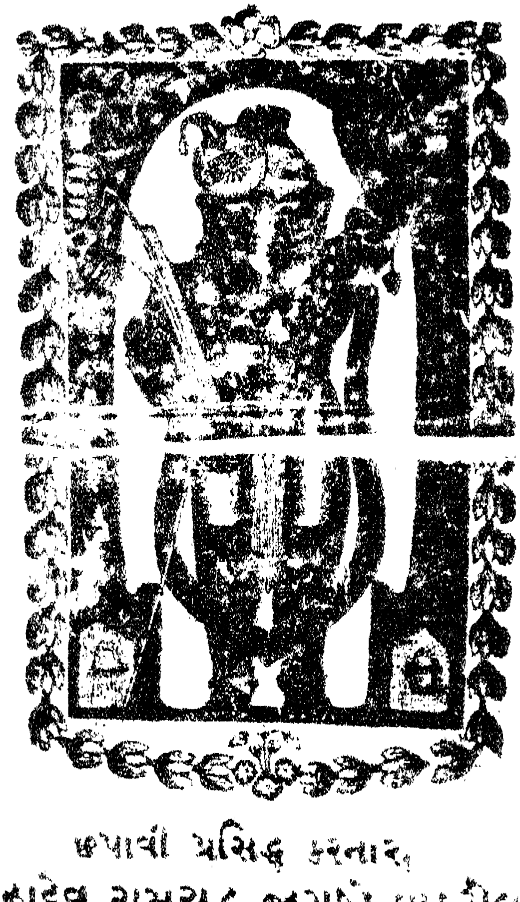
શ્રી ભક્તિમતી

મિરાંબાઈ

જીવનચરિત્ર.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે બુકસેલર.
ચકુ દરવાજા—અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

એંગ્લો વર્નાક્યુલર પ્રિંટિંગ પ્રેસ

ચાંપરાજ હાડો અને સતી સોનરાણી

પંચાંકી નાટક.

પાત્રજનો.

સુત્રધાર	નાટકકાર.
નટી	તેની સ્ત્રી.
વિદુષક	મશ્કરો.

ચાંપરાજ	બુંદીકોટાનો રાજા.
સોનરાણી	તેની સ્ત્રી.
સુબોધા, સુવદના	સોનરાણીની દાસીઓ.
હીરાચંદ, માણેકચંદ	બુંદીકોટાના વણીક.
સુમતિ	ચાંપરાજનો પ્રધાન.
યુદ્ધસિંહ	સૈન્યાધિપતિ.
સત્યવક્તા	વૃદ્ધ જોશીરાજ.
ચતુરદાસ	એક બારોટ કવિ.

તે વિના ખેડુતો, ચોપદાર વિગેરે.

અકબર	દિલ્લીનો પાદશાહ.
બિરબલ	તેનો પ્રધાન.
અનાથશંકર	એક ભિક્ષુક બ્રાહ્મણ.
પહાડસિંહ	અકબરનો ઉમરાવ અને ચાંપરાજનો મિત્ર.
વિમળમતિ	પહાડસિંહની સ્ત્રી.
વિજયસિંહ	પહાડસિંહનો પુત્ર.
જાનબીબી	અકબરના જનાનાની કનીઝ.

ફૈઝી
માનસિંહ } ... ... અકબરના સરદાર.
ટોડરમલ
જગન્નાથ ... ... પંડીત.
ગંગકવિ ... ... અકબરનો રાજકવિ.
શેરબેક
લાલખાં } ... ... અકબરના મુસલમા
અમીરો.

તે વિના ચોપદાર, વિદુષકની સ્ત્રી વિગેરે.

કમાલખાં ... ... શેરબેક અને લાલખાં
મિત્ર.
તાનસેન ... ... અકબરનો ગવૈયો.

કુશળમતિ ... ... પ્રધાન સુમતિનો પુ

તે વિના દુત, વટેમાર્ગુ વિગેરે.

ભગવાનસિંહ ... ... પહાડસિંહનો નોકર.
છોટીયાં ... ... સોનરાણી ગણિકાના
શગાં.
શેરખાં ... ... અકબરનો એક સિપા
કલુખાં ... ... ચાંડાલ.
રંગુડી ... ... તેની સ્ત્રી.
કાજી ... ... અકબરનો ન્યાયાધિ

તે વિના ગવૈયા, સિપાઈ વિગેરે.

શ્રી

ચાંપરાજ હાડો

અને

સતી સોનરાણી.

મંગલાચરણ.

(પડદો ઉપડે છે અને સૂત્રધાર પ્રવેશ કરે છે.)

સુત્રધાર— નાથ કૈસે ગજકો બંધ છોડાયો!—રાગ.

આહા! પ્રભૂ! તારી કૃતિ અતિ પ્યારી, જગ રચના ન્યારી ન્યારી,
આહા. ટેક.
દિન નિશ તારૂં નામ જપીને, ભક્તિ કરૂં એક ધારી,
અદ્ભુત કૃતિ તવ પ્રેમે નિહાળું તો, કાંઇ નહી શક્તિ મારી. આહા.
જગહિત કારણ નાટ્ય પ્રારંભુ, વિઘ્નો બધાં દ્યો વિદારી,
રસવતી પાત્રોની રચના કરીને, સહાયતા આપજો સારી. આહા.
નગ, ખગ, જન, વન, ઉપર રહેતા સંભાળ દિનનિશ ધારી,
તો દીન ઊપર મહેર કરીને, દોષો દેજો સહુ ટાળી. આહા.

રીતિ અનુસાર મહાન્ જગન્નિયંતાની આટલી સ્તુતિ કરીને હવે નાટ્ય પ્રારંભ કરવો એજ ઉચિત છે કેમકે શ્રોતા જનોના મુખ ઉપર ઉત્સુકતા પ્રસરી ગયેલી દેખાય છે. પણ હજી પેલી કેમ ન આવી?

(નટી પ્રવેશ કરે છે.)

નટી—(મનમાં) તેઓ તો અહીંઆંજ ઉભા છે ને શું? (મોટેથી) નાથ! આ વિચારમાં છો?

સુત્રધાર—કોણ ? પ્રિયતમા ! વાહ સંભારતાંજ આવીને શું ?

નટી—દાસીને શું આજ્ઞા છે ?

સુત્રધાર—આજ્ઞા તો માત્ર એટલીજ છે કે હવે વિલંબ ન કરતાં નાટ્ય પ્રારંભ કરવો.

નટી—પરંતુ આજના નાટયના વિષયની મને ખબર નથી !

સુત્રધાર—બુંદિકોટાના રાજા ચાંપરાજ અને એની સ્ત્રી સતી સોનરાણીનું નાટય આજે આપણે ભજવી બતાવવાનું છે.

નટી—અહા ! સ્વામી ! વિષય ઘણો ઉમદા છે.

વિદુષક—(ધીમે ધીમે પ્રવેશ કરી) ઉમદા ઉમદા ! એ બધા ! છે સદા ! વાયદા !

સુત્રધાર—અરે ! તું મને જૂઠો પાડનાર વિચિત્ર પોશાકવાળો વળી કોણ છે ?

વિદુષક—હું ? પણ પહેલો તુંજ કહેને કે તું કોણ છે ?

સુત્રધાર—હું તો આ નાટકનો સૂત્રધાર છું. પણ ભલા કહે સ્નેહીએ કે તેં એમ કેમ કીધું કે એ બધા ! છે સદા ! વાયદા ! શું હું નાટક નહિ ભજવું ? કે તું વાયદા કહે છે ?

વિદુષક—અલબત્ત ! તારે નામજ કહી દે છે કે તું તે સઘળું જૂઠુંજ બોલે છે ! સુતરી–ધાર ! સુતરી એટલે ઉંટ ઉપરનું નગારૂં અને ધાર એટલે ધારણ કરનાર ! તે તો ઉંટ ! ઉંટ જો સાચી વાતના ધણી હોય તો પરમેશ્વર એને અઢાર વાંકાંજ શામાટે આપે ? ઠીક ભાઈ બોલ હવે તું અહીં કરવાનો શું છે ?

સુત્રધાર—નાટક કરવાનો છું.

વિદુષક—અલ્યા ભાગ. (નાસતો) નાક કરડવાનો છે ! એ તો મારે ન પાલવે !

સુત્રધાર—અરે ના બાપ ! ખેલ ભજવવાનો છું.

વિદુષક—ત્યારે એમ બોલને ? બોલ શા વિશે નાટક કરીશ ?

સુત્રધાર—તારે એ વિષે જાણવાની જરૂર નથી, પણ ભલા તું મને જણાવતો ખરો કે મને આ નાટક ભજવવામાં તું મદદ કરીશ ?

વિદુષક—ઓહ યસ ! એ તો મારૂં કામ છે પણ બેનું લાડવાનું પણ નામ છે ! અને તે વિના તો મદદ કરવી હરામ છે !

સુત્રધાર—એ વિષે તારે ઉચાટ ન કરવો. હવે એક રમુજી

ગાયન ગાઇ સભાને ખુશી કર!

વિદુષક—વાહ! વાહ! અત્યારથીજ ઠીક વેઠ વળગાડી દેછ! રાખ તારા લાડવા તારે ઘેર! મારે તો કાંઇ નથી જોતા! ભાઇ તો આ ચાલ્યા! (જવા માંડે છે)

સુત્રધાર—(તેને રોકીને) ઉભો રૂહે ભાઈ ઉભો રૂહે. (નટીને) પ્રિયા! એ આપણને અગાડી કામ લાગશે પણ તું અત્યારે એક રસીક ગાયન ગાઇ શ્રોતાઓને ખુશી કર.

નટી—કયો વિષય ઉતારૂં?

સુત્રધાર—આ ચાલતી વર્ષાઋતુનોજ! સમયાનુકુળ બીજો કોઈ વિષય હોય એમ મને તો નથી લાગતું. કેમ!

નટી—સત્ય છે. (ગાય છે).

સિંહાનો કાનડેરો.

હર્ષ ધ્વનિ તો અંતર પકડી
સુણી ધ્વનિ જોઇ જ્યોતિષ ચટકી. હર્ષ. ટેક.
દુઃખા ચાતકો ધારી અપેક્ષા,
કેમ રહ્યા રાજા અંબર અટકી, હર્ષ.
ખગ વ્યોમે આ ઉડી રહ્યા છે,
નગ પર ઘન રૂડેતા કેવા લટકી. હર્ષ.
ચંદ્ર રહે છે પ્રચ્છન્ન નભમાં,
તારક તું સહ જાયજ છટકી. હર્ષ.
હર્ષ ધરીને નૃત્ય કરે છે,
મયૂરો 'નૃપ છું' એ ધરી વટકી. હર્ષ.
ઘેરી કરે જળ દ્વિપ સહિતને,
વર્ષા સુરસમયી રૂહે અલ્પ ટકી. હર્ષ.
લાગે વ્યાપી તગસ રહેલું,
વિધુતમાલા થાયે અરિ નકી. હર્ષ.
ભાસે સરિતાઓના સલિલે,
મિશ્રિત પંક રાજા મેઘ થકી. હર્ષ.
ઇશ! માનવપર મહેર કરીને,
સુણી કરો એવી આશજ પકી. હર્ષ.

સુત્રધાર—વાહશું વર્ણન કર્યું! વર્ષાઋતુમાં સૃષ્ટિ રચનાના

સંબંધમાં ઇશ્વરની કૃતિ કેવી ખીલી નીકળે છે તેનો યથાસ્થિત ચિતાર તેં ઠીક દર્શાવી દીધો છે, કેમ વિદુષક ?

વિદુષક—તું એટલા બધા વખાણ કરે છે તેમાં તે શું નવું જોયું ? કે પછી વતી વખાણે વરની મા ?

સુત્રધાર—(હસિને) કેમ ભાઇ ? શું વર્ણન સારૂં નથી ?

વિદુષક—નાના ! (હાથ પ્રહોળા કરીને) આવડી આવડી ના; મારૂં ગાયન જો તું સાંભળે તો પછી હવે પછી કોઇનાં વખાણ કરવાંજ ભૂલી જાય.

સુત્રધાર—એમ જોઇએ તે ગાયન શું છે ?

વિદુષક—અહાહાહાહાહાહા ! અરરરરરરર ! ઓહોહોહોહોહો ! કેવું ગાયન હર્ષ, શોક અને અચંબો ત્રણે સાથે !

(એકદમ નાશી જાય છે).

સુત્રધાર—(હસીને) આ પણ ઠીક આનંદ આપે છે.

(નેપથ્યમાં) સુબોધા ? બાપુ સાહેબ !

નટી—નાથ ! એ કોણ બોલ્યું ?

સુત્રધાર—ચાંપરાજની આ સોનરાણી બાગમાં પોતાની દાસી સુબોધા સાથે વાતચિત કરે છે !

નટી—ત્યારે તો નાટય પ્રારંભ થયો ! ચાલો આપણે જઇએ

સુત્રધાર—હા ચાલો. (બંને જાય છે).

ઇતિ મંગલાચરણમ્.

અંક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—સોનરાણીના મહેલ વાળો બગીચો.
પાત્રો—સોનરાણી, સુબોધા, સુવદના અને પશ્ચાત્ ચાંપરાજ.

(સોનરાણી પોતાની દાસીઓ સહ પ્રવેશ કરે છે.)

સોન—સુબોધા ?

સુબોધા—બાઇ સાહેબ !

સોન—પતિ-વિરહથી પ્રદીપ્ત થએલો દુઃખાગ્નિ શાન્ત કરવાને તું મને અહિં તેડી લાવી તો ખરી, પરન્તુ આ બાગમાં સુગન્ધીમય સમીરના અનુભવથી એ અગ્નિ શાન્ત થવાને બદલે પુનઃ પ્રજ્વલિત થશે ! સખી ! પતિ વિરહથી અત્યારે હું સંકષ્ટ રૂપી સાગરમાં તણાઇ [illegible] છું માટે હવે અત્યારે તેમાંથી તરીને જીવ બચાવવાને કાંઇ ઉપાય રૂપી નાવ હાથ લગાડ !

સુબોધા—બાઇ સાહેબ ! શાન્તિ ગ્રહણ કરો ! શુદ્ધ પ્રેમવાળા દંપતિને એક બીજાનાં વિ[illegible] અવશ્ય દુઃખ થાય છે ! તો હવે શાંત થાવ ! હાડાજી હમણાં પધારશે !

સોન—સખી ! [illegible] આશ્વાસન આપે છે પરન્તુ તે આશ્વાસન અત્યારે મારા [illegible] કાંઇ અસર કરે તેમ નથી !

ઈંદ્રસભા [illegible]ની ગઝલ.

હાય ! [illegible] ના પડે,
વિરહ આગ [illegible] નડે;
પતિ પ્રિતિના [illegible] તું સખી !
પીયુ-દર્શ [illegible] રતી.

સુબોધા—બાઇ સાહેબ ! ધૈર્ય ધારણ કરો; સર્વ સારૂં થશે. નૃપતિ છે ! રાજ્ય કાર્યમાં ગુંથાઇ જવાથી કદાચ આવતાં વિલમ્બ

પણ થાય ! બે દિવસ થયાં નથી ખાંધા પરંતુ આજે તો જરૂર આવશે. આપે બે ઉપવાસ આજે કર્યા તેમાં શરીરતો બધું કૃશ થઇ ગયું છે. પતિવ્રતાનો ધર્મ એવોજ હોય છે.

રાગ—ઉપર પ્રમાણે.

બાઈ! સત્ય આપતણાં એહ છે વચન,
પતિવ્રતાનો ધર્મ એહ છે ખરો તદન;
સજ્જડ સ્નેહ જ્યાં હોય સતી પતિ વિષે,
દ્રૌપદીને પાંડવોની પ્રીતિ શુચિ દિસે.
નારી કેરૂં યોગ્ય ભૂષણ 'પતિ–પતિ' જ છે!
અન્ય ભૂષણોથી ન શૃંગાર શોભશે;
જાનકીની પ્રીતિ રામ પ્રતિ હતી જ જેહ,
ભાસતી પ્રીતિ તમારી રાય પરે તેહ.

(સોનરાણીને એક વેલ તરફ મુખ ફેરવી વિચાર ગ્રસ્ત થએલી જોઇને સુબોધા સુવદનાને ધીમેથી કહે છે)

સુબોધા—સખી સુવદના! બાઇ સાહેબનું ચિત્ત અત્યારે વિરહ ભ્રમિત ભાસે છે માટે તું અને હું બન્ને એમનું ચિત્ત સૃષ્ટિ રચના અને વાટિકા–વર્ણન વિષે જોડી દઇએ જેથી એમને વિરહ–સ્મરણ ઓછું થશે! સમજી?

સુવદના—હા. હું પણ તને એજ કહેવાની હતી કે એમનું ચિત્ત અન્ય વિષય ઉપર જોડાયતો ઠીક!

સુબોધા—(મોટેથી) અલી સુવદના! આજ ગુલાબનાં પુષ્પો કાંઇક વધારે ઉભરાયાં જણાય છે.

સુવદના—હા બહેન તેમજ જણાય છે. જોની પેલો છોડ! જાણે ગુલાબી રંગનોજ હોયની!

સુબોધા—બાઇ સાહેબ! આજના પુષ્પો કાંઇક બેહદ સુગન્ધ વાળાં જણાય છે; વળી શરદ ઋતુની બલિહારી! એટલે આ પુષ્પોથી મને સ્વાભાવિક રીતે પ્યાર ઉત્પન્ન થાય છે.

સોન—ખરૂં છે સખી સુબોધા! હમેશ કરતાં આજે પુષ્પો વધારે ખીલ્યાં છે.

હિંડી.

સખી! શોભે આજ વાટિકા તો સારી;
વિવિધ કુસુમ છે ગુલાબને હજારી,

ચંપો, કેતકી, ચંબેલી, ખીલી કેવી ! !
મોગરાની ખૂબિ બાસતી જ તેવી, ૧
સખી ! પુષ્પ બધાં ચુંટી લાવ ક્ષેમે,
પ્રાણનાથ માટ માળ ગ્રંથું પ્રેમે,
થાઉં હું કૃતાર્થ સુમન-માલ રોપી,
સફળ થાય મારી સેવ સાચી જેથી ! ૨

સખી ! કુસુમો લાવ તેમાં ગુલાબનાં પુષ્પો વધારે લાવજે. અને જોજે હો બધાં એકજ રંગનાં ન ચુંટતી કેમ જે આજે આપણે રાજાજીને પ્રસન્ન કરવા છે !

સુવદના—વારૂ બાઇ સાહેબ ! આજ્ઞાનુસાર વર્તીશ (જાયછે.)

સોન—સખી સુબોધા ! ચાલ આપણે પેલા લતા મંડપમાં થોડીવાર બેસીએ. પછી વળી અંતઃપુરમાં જઇશું.

સુબોધા—વારૂ, બાઇ સાહેબ ! ચાલો.

(બંને જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ-અંતઃપુરમાં જવાનો માર્ગ.

પાત્રઃ-ચાંપરાજ (એકલો).

(ચાંપરાજ પ્રવેશ કરેછે).

ચાંપરાજ—હા ! હા ! કાગને કોટે મણી ! સુવર્ણ પાત્રમાં લોહ મેખ ! હું કેવો મૂર્ખ કે મારી પતિવ્રત્ય પાળનારી પ્રિયતમા સોનને દુઃખમાં મૂકી હું સુખ ચેનમાં રહ્યો ! ખરેખર હું મૂર્ખને તે રત્ન મલ્યું છે તેનો ખરાબ જ ઉપયોગ કરીશ ! હું અહીં ન હોવાથી તે બિચારીએ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ કર્યા હશે પરન્તુ આ કૃતઘ્ન ચાંપરાજના જીવને દુર્મતિ સૂઝી ! (આકાશ તરફ મ્હોં કરીને) હરિ ! હરિ ! હું પોતે પણ મારા મૌર્ખ્યને પાર પામતો નથી ! ! !

આશાગોડી.

મૌર્ખ્યે કિધું મેં તો ભારી, અરે આજે, મૌર્ખ્ય-ટેક.
દમ્પતી કેરા ધર્મ તજીને, સ્થિતિ ન પ્રિયાની વિચારી; અરે

એહ પતિવ્રતા કરી ઉપવાસો, સંકટ વેઠતી નારી; અ
મેંજ મૂરખડે સુખ અનુભવીને, દુખી કિધી પ્રિયા મારી; અ

હશે ! અંતઃપુરમાં તો જાઉં ! પણ અરે ! જાઉં પણ શું મુખ લેઇને ! મૂર્ખાઈ બતાવવાનેજ જવું કની ?

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ–સોનરાણીનું અંતઃપુર.

પાત્રો–સોનરાણી અને ચાંપરાજ.

(પડદો ઉપડે છે અને સોનરાણી ગમગીનીમાં બેઠેલી નજરે પડેછે.)

સોનરાણી– ગીતિ વૃત.

હરિ ! હવે શું કરવું ? પતિ–વિરહથી પામું પરિતાપ,
ચેન પિયુ વિણ ન પડે, રાત્ર–દિન હું રટું–નાથ ! નાથ !' ૧
નૂપુર બેડી જણાયે, સંગારો અંગાર રૂપી ભાસે,
અગ્નિ–ઝાળ પ્રકટાવે, અત્તર–લેપ–સુગંધી અંગ આખે ? ૨

(ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

કોણ ? પ્રિય સ્વામી ? (સોન ચાંપરાજને કંઠે બાઝી પડે છે.)

ચાંપરાજ—હા ! પ્રિયા ! હું તેજ ! તારો મૂર્ખસ્વામી ચાંપરાજ !

સોનરાણી—કેમ વાહાલા એમ બોલોછો ? કદાચ મ્હારા કોઇ દોષથી રોષ થયો હોય તો ક્ષમા કરશો.

ચાંપરાજ—(ધીમેથી)અહો ! શું સ્ત્રીઓના અન્તરની નિર્મળતા ! શું ભોળાપણું ? મારા પોતાના દોષને લીધે હું મારી જાતને મૂર્ખ કહું છું તેમાં તે પોતાનો જ દોષ ગણે છે ! (પ્રકાશ.)

ના પ્યારી ! ત્હારો કાંઈ દોષ નથી. દોષ મ્હારોજ છે. તેં ત્રણ ઉપવાસ કરી કષ્ટ વેઠયું જ્યારે હું મૂર્ખ સુખનો વિલાસી થયો ! એજ મ્હારૂં મૌર્ખ્ય અને એજ દમ્પતી–ધર્મનો ભંગ !

સોન—નાથ ! દિલગીર ન થાવ ! સ્ત્રીઓએ પાતિવ્રત્ય પાળી કષ્ટ સહન કરવુંજ જોઇએ. પુરૂષોથી કષ્ટ સહન ન થઇ શકે, કેમકે જો તેઓ એ પ્રમાણે કષ્ટ સહન કરે તો સંસાર–વ્યવહારના કામો તેઓ ન કરી શકે ! સ્ત્રીઓને કાંઇ પુરૂષો પેઠે રળવા જવાનું હોતું નથી તેથી તેઓને એ કષ્ટ કાંઇ ભારે પડતું નથી !

ચાંપરાજ—(ધીમેથી)અહો! કેવી નિર્મળતા? પોતાના જાતિ વર્ગને તે કેવો ગૌણ માને છે? (પ્રકાશ) સત્ય છે. પરન્તુ ત્હારા વિરહમાં મારે સુખ ભોગવવું અનુચિત હતું, એતો સિદ્ધ છે!

સોન— ઇન્દ્રસભાની ગઝલ.

શોચ તજી પિયું મ્હારા શરદની બહાર,
અનુભવો શશિવતી નિશા વિષે અપાર;
(હાર પહેરાવી) મુજ થકી અર્પિત હાર કુસુમનો જ સાર,
પ્રિતે પરિધાન કરી સોભાવો શૃંગાર.
પાર્વતી-પતિતણું હું રટન કરૂં આજ,
સ્વામી કેરાં સર્વ દુઃખ વિદારવાને કાજ;
ષટ ઋતુના ભોગવોને પતિ તમે વિલાસ,
પ્રેમ થકી પૂર્ણ કરો દાસીના હુલાસ.

ચાંપરાજ—પ્યારી! તારાં મધુર વચનોથી મ્હારૂં હૃદય અતિ પ્રમોદ પ્રકાશિત થઇ જાય છે! તારાં વચનની મીઠાશથી મારાં ચક્ષુઓ આનંદથી પરિક્રમણ કરે છે! તારા શુદ્ધ કણ્ઠથી અંગે રતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તારા શુચિ પાતિવ્રત્યથી મ્હારો જીવ મને ભાગ્યવાન્ સમજેછે!

માઢ રાગ.

હું સુખ પામું ભારીરે, વચનો મધુરાં સાંભળી—ટેક.
અન્તઃપુર આ સ્વર્ગ સરીખું રે ભાસે છે મુને વળી. હું.
પ્યારી! તારો સ્નેહજ સાચો, માનુંછું આવાર,
નિર્મળ નિર્ઝર પ્રેમ તણું આ વહતુ દિસે સાર— હું.
હર્ષ થકી આ અંતર્ થાતું અતીશે આજ પ્રફુલ,
ઇશ્વર પાસે માગું છું હું પ્રેમ રહો એ તુલ્ય— હું.

પ્યારી! તારા સમાગમમાં રહેવાનું મને હમેશાં મન રહ્યાં કરે છે. પરન્તુ લાચાર છું કે રાજ્ય-કાર્યનો બોજો માથે હોવાથી એમ બની શકતું નથી! અત્યારે જાઉં છું, પાછો સત્વર આવીશ.

સોન—નાથ!

ગીતિ વૃત્ત.

હરેક ભૂપતિએ તો રાખવી જોઇએ પ્રજાની સંભાળ,
એથી આપ પધારો, પ્રજા હિતનું કાર્યએ, નૃપાળ! ૧

નાથ ! ઘણી ખુશીથી પધારો પ્રજાની સંભાળ રાખવી એ રાજ ધર્મ છે.

(ચાંપરાજ જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—બજારનો માર્ગ.

પાત્રો:—હીરાચંદ અને માણેકચંદ.

હીરાચંદ—હરિ ! હરિ !! શું કળિયુગ આવ્યો છે ને ?!! ઘાયતે ખરૂં !

માણેકચંદ—(પ્રવેશ કરીને) ભાઇ હીરાચંદ ! મનમાં શું બોલતો જાય છે ? જરા ઉભો તો રહે !

હીરાચંદ—શું છે કહે ભાઇ ? (ઉભો રહે છે.)

માણેકચંદ—હમણાં તું શું બોલતો બોલતો જતો હતો ?

હીરાચંદ—શું બોલે ? બોલવાનું એ છે ને બળવાનું એ છે ! જોને ભાઇ લોકોની સ્થિતિ !

માણેકચંદ—વારૂ પણ આ વર્ષે તો વર્ષાદ પણ હજી સુધી આવ્યો નથી ! ખરૂં ? એમ કેમ થયું હશે ભલા ?

હીરાચંદ—વર્ષાદે શું આવે ને બર્ષાદે શું આવે ? જોને રાજાના આચરણ ? રાજા પ્રજાના સુખ ઉપર ધ્યાન ન આપે તો પછી કોઇનો શું વાંક ? શું ગામમાં ઓછાં પાપ થાય છે ? અને એ પાપની થતી ફરિયાદો ઉપર પણ કાંઇ કોઇ લક્ષ્ય પણ આપે છે ? એતો હગડં ગગડં ચાલ્યું !

માણેકચંદ—હીરાચંદ ! તું ખરૂં કહે છે ! પાપનો તો પાર નથી. જોને પેલા મૂળચંદની બ્હેન ? મોઢાથી બોલવા જેવીએ વાત નથી ! નાની ઊમરમાં વિધવા થઇ એટલે છૂપા છીનાળાં અને પછી કુમળા ગર્ભ નાશ કરવાની વાતો ! વારૂ એવી બાળ-વિધવાઓને ફરીથી પરણાવવાનો ન્યાતમાં રીવાજ થાય તો કેમ ?

હીરાચંદ—ભાઈ એ કરતાં હમણાં જે ચાલેછે તેજ ઠીક છે ! જો સાંભળ. એવી રીતે જો વિધવાઓના પુનર્લગ્ન કરવાના રીવાજો થાય તો પછી શું થાય તે તું સમજેછે ? જો એક પતિ-પતિના

જોડાંને જને નહિ તો પછી પતિ પતિને સોમલ ખવરાવી દેતાં વાર ન લગાડે ! કારણ જે તેને તો હતું એના એ ! એક મૂઓ તો બીજો તો થવાનોજ ! પુનર્લગ્ન કરવામાં મ્હોટામાં મ્હોટી હરકત આધુનિક સમયમાં આજ છે. જુઓને હાલના નાતરીયા વર્ણના તમાસા ? પછી પત્નિઓ કેવી છકી જાય એ તમે જાણો છો ?

માણેકચંદ—ત્યારે પુરૂષો એક બૈરી મુઆ પછી બીજી બૈરી પરણે અને સ્ત્રીઓ બીજો પતિ ન કરે કે ?

હીરાચંદ—ના નહીંજ. બીજી બૈરી પરણવા દેવાની છૂટ હોય છે એટલુંજ નહિ પરન્તુ એક જીવતી હોય છતાં પણ તે બીજી પરણી શકે છે ! આથી કરીને તેને પહેલી બૈરીની હત્યા કરવાની જરૂર પડતી નથી. હવે તમેજ જુઓ કે જેમ પુરૂષ એક બૈરીની હૈયાતીમાં બીજી બૈરી પરણે છે, તેવી રીતે સ્ત્રી બીજો પુરૂષ પરણી સકશે ?

માણેકચંદ—ના. એમ તો ન બની શકે ! તમે કહ્યું તે સાચું કહો છો.

હીરાચંદ—અને વળી તમે જાણોછો કે આપણી કોમમાં બાળ લગ્ન બહુ થાય છે અને તેથી પતિ પત્નિનાં આયુષ્ય ટુંકા થઇ જાય છે એવા મત વૈદ્યો આપે છે ! કહો આ વિષે પણ રાજા ધ્યાન નથી આપતો. વળી શાસ્ત્રાનુસાર સ્ત્રીઓને કેળવણી આપવાની જરૂર છે તેતો આ રાજ્યમાં નામ નહીં કન્યાઓને વેચીને દામ લેવાનો ધંધો તો આપણી કોમમાં ઘણા ખરાં સારા કે નબળા કુળમાં પણ પ્રસરી ગયો છે ! પૈસા લેવા પાછળ નથી જોવાતી પુરૂષોની વય કે નથી જોવાતું કુળ ! નથી જોવાતી વિદ્યા કે નથી જોવાતું કુટુમ્બ આતે શું કંઇ ચોડું અંધેર ? બિચારા વર્ષાદનો શું વાંક ? "રૂપિયો ખોટો તેમાં પારેખને શું ?"

માણેકચંદ—ભાઇ હીરાચંદ ! આજ તમારા સમાગમથી મને ઠીક જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઇ ! પણ આ રાજાની સ્વારી દરબારમાં જતી લાગે છે માટે ચાલો આપણે માર્ગમાંથી પલાયન કરીએ.

(નેપથ્યમાં) મહારાજાશ્રી ચાંપરાજને ઘણી ક્ષ—મા—આ. (એટલા શબ્દો દૂરથી સંભળાય છે.)

હીરાચંદ—એતો આણીમેર થઇને જતી લાગે છે માટે ચાલો આપણે રસ્તો માપીએ. (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—ચાંપરાજની કચેરી.

પાત્રો:—ચાંપરાજ, સુમતિ, યુદ્ધસિંહ, સત્યવકતા, ચતુર બારોટ વિગેરે સભાજનો, અને ખેડુતો વિગેરે...

ચોપદાર—આસ્તે કદમ, મુલાકાતસેં કદમ, બાજુસેં બાજુસેં નિધાહ રખ્ખો મહેરબાન. (ચાંપરાજ પ્રવેશ કરી આસન લેછે)

ચોપદાર—પ્રધાનજી સુમતિકી સલામપે નિધાહ રખ્ખો મહેરબાન. (સુમતિ આસન લેછે.)

ચોપદાર—સૈન્યાધિપતિ યુદ્ધસિંહકી સલામપે નિધાહ રખ્ખો મહેરબાન. (યુદ્ધસિંહ આસન લેછે.)

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી!

સુમતિ—ખુદાવિંદ શું આજ્ઞા છે?

ચાંપરાજ—

લાવણી.

(ખુશ રહો સનમજા, મેરા બિધાતા બેલી-રાગ)

કહો પ્રધાન પ્રેમે રાજ્ય-હકીકત આજે,
કહો ન્યાય કેહવો ન્યાય-અધીશો આપે?
કેળવણી કેરો પ્રચાર રાજ્યે કેવો?
વિધ વિધ કળાનો લાભ પ્રજાને દેવો.
કદિ થાય કાંઇ અન્યાય હસ્ત મારાથી,
તો કરવું પ્રાયશ્ચિત ધર્મ સારાથી;
જાણો છો ક્ષત્રી-ધર્મ પ્રધાનજી સારા!
તમે લોક સ્થિતિ વર્ણવો રાજ્યમાં મારા.

સુમતિ—મહારાજા! શ્રવણ કરો—

શિખરિણી વૃત્ત.

મળે ન્યાયો સારા, સરવ જનને હે નરપતિ!
વધે છે વિદ્યા તો, શિશુજન વિષે ભૂપતિ! અતિ,
પળે સારી રીતે, ધરમ શુભ ક્ષત્રી જન તણો,
તમારાથી રાજા! ફિકર-ચય વર્જો મન તણો.

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! તમારા જેવા અમૂલ્ય રત્નોથી મારા રાજ્યનો વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે એમાં કાંઇ નવાઇ નથી ! તમારાથી હું મને ઘણો ભાગ્યશાળી સમજુછું અને ઇશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરૂં છું કે આવાં અમૂલ્ય રત્નોનો હાર મ્હારા કંઠમાં હમેશને વાસ્તે રાખજે ! વાર ! સૈન્યાધિપતિ ! આપનો બંદોબસ્ત તો સારો છે ને ? કાંઇ હરકત હોય તો વર્ણિત કરો !

યુદ્ધસેન—મહારાજ ! હાલ કાંઇ હરકત નથી. બંદોબસ્ત સારો છે. ત્રણ માસ અગાઉ બસો સિપાઇનો વધારો કર્યો છે એ આપ જાણોછો.

ચાંપરાજ—બસો પોલીસનો વધારો કર્યો એ વાત હું જાણું છું ખરો ! પરન્તુ એ શા માટે રાખવામાં આવ્યા એનું કારણ હું જાણતો નથી.

યુદ્ધસેન—મહારાજ ! આપની સ્વારી જ્યારે પરગામ ઉપડતી ત્યારે ઘણા સિપાઇઓ આપની સાથે આવતા જેથી ગામમાં પહેરાનો બંદોબસ્ત સારો રહી શકતો ન હતો.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂ ! લોકોનું રક્ષણ કરવાનો આપણો ધર્મ છે અને તેને વાસ્તેજ માણસો વધારવામાં આવેલા જોઇ હું ઘણો ખુશી થાઉછું. (ગડબડ સાંભળી કસાણું મ્હો કરી) પ્રધાનજી ! બહાર આટલો બધો ઘોંઘાટ શાનો સંભળાય છે ?

સુમતિ—ચોપદાર ! જુઓને બહાર કોણ આવેલ છે ? કહો કે આટલો બધો ઘોંઘાટ ન કરે ! (ચોપદાર જઇ સમાચાર લાવેછે.)

ચોપદાર—મહારાજ ! બહાર ખેડુતો કાંઇક અરજ કરવા આવેલા છે !

ચાંપરાજ—તેમને સત્વર પ્રવેશ કરાવ ! (ખેડુતો પ્રવેશ કરેછે)

સુમતિ—કહો તમે શા વાસ્તે અહીં આવ્યા છો ?

ખેડુત—મહારાજ ! આ અસાડ માસતો ચાલ્યો અને વરસાદતો આવ્યો નહિ ! હવે અમારે શું કરવું ?

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! ઋતુ પૂર્ણ થવા આવી પરન્તુ હજી કેમ વરસાદ ન આવ્યો ?

પિલુનો બરવો.

પ્રિય પ્રધાના ! દુઃખી પ્રજા છે,

મેઘ ન વરસે, મોટી સજા છે. પ્રિય-ટેક.
સુકી ધરા છે, અન્ન ન પાકે,
પક્ષી પશુ માંહે મ્હોટી કજા છે. પ્રિય.
પરમેશ્વરનો કોપ થયો શું ?
કે શું કંઈ મેં અન્યાય કિધા છે ? પ્રિય.
પ્રેમથી માગું એહ ખુલાસો,
બુંદીકોટાને દૈવ નડયા છે ? પ્રિય.

સુમતિ—મહારાજા ઇશ્વરી કોપ થયો કે શું થયું એનો ખુલાસો હું કરી શકુ તેમ નથી. ઇશ્વર-કોપનું કારણ મનુષ્ય-વર્ગ ભાગ્યેજ સમજે છે. આપની રજા હોય તો આપણા ગામમાં સત્યવક્તા નામના જોશી મહારાજ છે તે બહુ હુંશિયાર હોવાથી તેમને બોલાવીએ.

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! તેમને બોલાવવાને સત્વર માણુસ મોકલો. તેનો ખુલાસો સાંભળવાને હું બહુ ઉત્સુક છું !

સુમતિ—જેવી આજ્ઞા. (ચોપદારને) તું જલ્દી જા અને પેલા સત્યવક્તા જોશીને સત્વર બોલાવી લાવ !

ચોપદાર—વારૂ. (જાય છે.)

ચાંપરાજ—ખેડુતો ! તમે હવે ગૃહ-ગમન કરો ! વરસાદ નથી આવતો તેનું જે કારણ હશે તે હું જાણી જોશીના કહેવા પ્રમાણે આચરીશ. ઇશ્વરી કોપ આગળ કોઇનું કાંઇ ચાલતું નથી, તોપણ તે કોપ શાન્ત કરવાને હું મથન કરીશ.

ખેડુત—ખરૂં છે મહારાજ. પ્રજાના દુઃખે રાજા પણ દુઃખી હોય છે એનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આપ બેસાડો છો. હવે અત્રે રજા માગીએ છીએ.

ચાંપરાજ—સુખેથી પધારો. (ખેડુતો વિદાય થાય છે.)

ચોપદાર—(પ્રવેશ કરી) મહારાજ ! સત્યવક્તા પધારે છે.

ચાંપરાજ—(આસન ઉપરથી સવિનય ઉઠી નમન કરી વૃદ્ધ સત્યવક્તાને આસન બતાવે છે.) મહારાજ ! આસન લ્યો.

સત્યવક્તા—(આસન લીધા પછી) રાજેન્દ્ર ! મને બોલાવવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ચાંપરાજ— **ગીતિવૃત્ત.**

સત્યવક્તા! સત્ય કહો, મમ પ્રજાના દુખના કારણને,
નહિ વરસાદ વરસતો, કેમ એ થતું હશે દુખ-હારણ હે!

સત્યવક્તા—હે રાજેન્દ્ર! જે હું બોલીશ તે સત્યજ છે એમ માનજે! કારણ જે—

શ્લોક.

સત્યેન ધાર્યતે પૃથ્વી સત્યેન તપતે રવિઃ ।
સત્યેન યાતિ વાયુશ્ચ સત્યેન સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥ ૧ ॥

એ શ્લોકનો હું સારી રીતે અર્થ સમજું છું, અને હમેશાં સત્યજ વદુ છું. રાજેંદ્ર શ્રવણ કર!

(શિવ ધનુ કઠિન કઠોર રે ભાઈ—રાગ.)

રાય તણો તું ધર્મ સમજતો,
પણ નહિ તેને કદા અનુસરતો. રાય.—ટેક,
વૃત્તિજ તારી નથી કંઇ સારી,
તેહ થકી આ કળિયુગ પ્રસરતો, રાય.
તેથીજ પામે દુઃખ પ્રજાતો,
ને નહિ તે થકી મેઘ વરસતો, રાય.

ચાંપરાજ—મહારાજ! આપ જે કહોછો તે હું સત્યજ માનું છું પરન્તુ "પોતાની આંખે પોતાના દોષ નથી દેખાતા" એ કહેવત અનુસાર મારા રાજ્યમાં શું શું અન્યાય થાય છે અને મારામાં શું શું દોષ છે તેનું વિગતવાર વર્ણન કરી સંભળાવશો તો આ દીન સેવક ઉપર ઉપકાર થશે.

સત્યવક્તા—રાજેન્દ્ર! જ્યારે તું સઘળી વિગતવાર સાંભળવાની જિજ્ઞાસા રાખે છે ત્યારે શ્રવણ કર. તારો ધર્મ તું કયા કયા વિષયોમાં વિસરી જાય છે તેનું હું અક્ષરશઃ વર્ણન કરૂં છું.

લાવણી.

(મુઝે છોડ ચલા બનજારા—રાગ.)

કરે શ્રવણ ભૂપતિ સારા, રહેવું ન પ્રજા થકી ન્યારા. ટેક,
તું દેખ સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય, ઇશ રચના જો ધરી ધૈર્ય,

જે વિશ્વ તણા આધાર; રહેવું.
તું મેળવ મન જગ-પતિમાં, ઊતર ઉંડો ઇશ કૃતિમાં,
તે પર વિચાર કર સારા; રહેવું.
તું દેખ મહાભૂત-સૃષ્ટિ, વળી મેઘ તણી શુભ વૃષ્ટિ,
પશુ, પક્ષી, સૂર્ય, શશી, તારા; રહેવું.
ઇશ-ગુણનું શ્રવણી કથંન, તેમાં તું જોડ તુજ મંન,
કર ફેર પ્રજામાં સારા; રહેવું.
તુજ પ્રજા વિષે તો થાયે, અનીતિના કર્મ ઘણાયે,
કન્યા-વિક્રય જ નઠારા; રહેવું.
વળી વહેમી પંથ છે ઝાઝા, નહિ બાળ-લગ્નની માઝા,
કેળવી જોઇએ દારા; રહેવું.
જો પાળે પ્રજા શુભ નીતિ, ને ઇશ્વિર પરની પ્રીતિ,
(તો) તે પ્રજા-પતિ ઇશ-પ્યારા; રહેવું.
પ્રસરે છે એવી રીતે, અતિ અશુભ પ્રજાનું નીત્યે,
(તે) ત્યજવા વિચાર કર સારા; રહેવું.
એહવા ક્રૂર બહુ કર્મ, ટાળી પાળજે નૃપ-ધર્મ,
તો સુખ પ્રજાને સારા; રહેવું.

ચાંપરાજ—મુનિ મહારાજ! મ્હારી પ્રજામાંહે પ્રસરેલા અનેક કુકર્મોનું બ્યાન કરી મને નિદ્રામાંથી જાગૃત કરી આપે જે ફેરફારો કરવાની શિક્ષા આપી છે તે શ્રવણી હું કૃતાર્થ થયો છું. મેઘ વૃષ્ટિ ન થવાનું કારણ અધર્મ-પ્રસરેલા અનીતિના કુકર્મો છે તે મેં આપનાથી હવે સારી રીતે જાણ્યું.

સત્યવક્તા—રાજેન્દ્ર! વળી શ્રવણ કર! તારૂં મૌખ્યાં!

(બરસે ઇંહા કોન ખુદાકે લીયે લાયા મુજકો.—એ રાગ)

પ્રજાને સુખી રાખવાનો ધર્મ રાય તણો;
પ્રજાના સુખ વિના નીજ સુખ નાહીં ગણો.
પ્રજા નહિ સુખી હોય (તો) નર્કમાં પતિત થશો,
પ્રજા સુખ માંહ્ય સર્વે સુખ-સંચય આવી વશ્યો.
પ્રજાથી રાય તું થયો છે નહી જન્મ થકી,
માટે છે ધર્મ રૈયતને સુખી કરવાનો નકી;
શરીર-સુખ માંહે કાઢવો ન કાળ તારે,
ફેરવી જ નાંખ વૃત્તિ ચાંપરાજ તું અત્યારે!

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! દેશના હિતનો પૂર્ણ વિચાર કરીને સત્યવકતા જે કહે છે તે સત્યજ કહે છે માટે હવે એમની સૂચનાનું અનુસરન કરવાને આપણે વિલમ્બ કરવાની જરૂર નથી.

સુમતિ—મહારાજા આપ કહો છો તે સત્ય છે. એમની સૂચનાનું અનુસરન કરવાને અને હમેશાં ધર્મ પથે વિચરવાની આપણને શીખામણ આપી અધર્મનો પથ વર્જાવી દે એવા સત્યવકતા જેવા માણસોની આપણી સભામાં ખાસ જરૂર છે.

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી તમે સાચું કહો છો. મહારાજ ! હું આપને વિજ્ઞપ્તિ કરૂં છું કે હવેથી આ દીન રાજા ઉપર કૃપા કરીને હમેશાં આપના દર્શનના લાભ દઇ સભાજનોને કૃતાર્થ કરશો. વળી-

ગીતિવૃત્ત.

ગ્રહણ કરૂં છું પ્રતિજ્ઞા, આપતણાં વચનાનુસાર વરતું;
જીવતાં લગી ન ફરવું, કર્મ હોય તે સાર કે નરતું.

સત્યવકતા—ધન્ય છે રાજેન્દ્ર ! ધન્ય છે ! હું આશીષ આપુંછું કે તારી પ્રજા હમેશાં સુખી રહેજો અને મેઘ-વૃષ્ટી પ્રતિ વર્ષ સારી થજો ! નૃપેશ્રી તારા જેવો દૃઢ ટેકવાળો નૃપતિ મેં પ્રથમ આજેજ જોયો !

ચાંપરાજ—આપની આશિષને હું આભારી છું હવે હું એજ ઇચ્છું છું કે આપના દર્શનનો મને હમેશાં લાભ મળે !

સત્યવકતા—અસ્તુ ! રાજેન્દ્ર !

(નેપથ્યે) ધન્ય છે ! રાજેન્દ્ર ચાંપરાજ ! ધન્ય છે તારી સદ્વૃત્તિને !

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! એ કોણ બોલ્યું ?

સુમતિ—સ્વર કાંઇ ઓળખી શકાતો નથી !

(બારોટ ચતુરદાસ પ્રવેશ કરે છે.)

ચતુરદાસ—મહારાજ ! ખુશખબર !

ત્રોટક વૃત્ત.

ધન્ય છે ! નૃપતિ ! શુભ તારી મતિ,
વરસાદ ચડયો ઘમઘોર અતિ;
તવ પૂણ્ય પ્રતાપ ખરોજ ખરો !

નૃપ ! વૃષ્ટિથી સૃષ્ટિ સુખીજ રહો !
શુભ વૃતિ ખરી તવ છે નૃપતિ,
શુભ આશિષ આપું ધરી હું પ્રીતિ,
દિનનિશ અખંડિત રાજ્ય રહો !
સુખ સર્વ તમે નિશદિન લહો !

સુમતિ—જોયું મહારાજ ! આ સત્યવક્તા મહારાજના વચનોનો પ્રભાવ ! ખરેખર એમની આશિષ ફળીભૂત થઇ ! ખરેખર મહારાજ એમનામાં વિચિત્ર ગાંભિર્ય ભાસે છે ? જુઓ તો ખરા ! આતો વૃષ્ટિ પણ શરૂ થઇ !

સત્યવકતા—રાજેન્દ્ર એમાં કાંઇ મારા વચનોનો ગુણ નથી ! એ તારી સદ્દ્‌વૃત્તિનો જ પ્રભાવ છે !

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી !

ઇંદ્ર સભાની ગઝલનો રાગ.

અહો મમ પ્રધાન ! હું કૃતાર્થ તો થયો,
મુનિ તણી કૃપાથી દુઃખ ચય સહુ ગયો.
પ્રેમથી પરિતોષ આપો તેમને જરૂર,

સુમતિ—હુકમ હું ચડાવું શિરે આપનો હજુર !

ચાંપરાજ—પ્રધાનજી ! પરિતોષ આપો ત્યારે આ બારોટને પણ સાથે આપજો. એણે પણ આપણી ખુશીમાં વૃદ્ધિ કરી છે.

સુમતિ—જેવી આજ્ઞા.

ચાંપરાજ—વખત ઘણો થયો છે માટે કચેરી બરખાસ્ત કરો.

ચોપદાર—કચેરી બરખાસ્ત નિઘાહ રખ્ખો મહેરબાન.

(સહુ વેરાઇ જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—અંતઃપુરનો માર્ગ.

પાત્રો— સુબોધા અને સુવદના.

સુબોધા—બ્હેન સુવદના ?

સુવદના—શું છે બ્હેન સુબોધા !

સુબોધા—પેલો ચમત્કાર જોયો ?

સુવદના—શું ? કયો ચમત્કાર ?

સુબોધા—પેલા સત્યવકતા જોશી છે ના ?

સુવદના—હા. તે શું છે?

સુબોધા—હમણાં વરસાદ નથી થતો તે વાસ્તે ખેડુતો ફરિઆદ કરવા આવ્યા ત્યારે સત્યવક્તાએ કહ્યું કે રાજાજી પોતાની પ્રજા ઉપર લક્ષ્ય આપતા નથી !

સુવદના—પછી શું થયું ?

સુબોધા—પછી સત્યવકતાએ રૈયતમાં અમુક અમુક સુધારા દાખલ કરવાની રાજાજીને સુચના આપી, અને જ્યાં રાજાજીએ એ પ્રમાણે વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી કે તરતજ વરસાદ આવવાના સમાચાર પેલો ચતુરદાસ લેઇને આવ્યો.

સુવદના—વાહ ! શું ઇશ્વરની લીલા ! અને ખરેખર સત્યવકતા પણ ખરેખરા જોશીરાજ.

સુબોધા—રાજાજીએ તેમને પરિતોષ પણ સારા આપ્યાં.

સુવદના—હોયજ એવાઓને ઉત્તેજવાનો રાજાનો ખાસ ધર્મ છે. લે બ્હેન હવે મોડું થાયછે માટે પલાયન કરીએ.

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—અંતઃપુર.

પાત્રોઃ—સોનરાણી ચાંપરાજ અને સુબોધા.

સોનરાણી—સખી સુબોધા ! તું જાણેછે કે હવે રાજાજીથી મારે લાંબા વખત સુધી વિરહી રહેવાનું છે !

સુબોધા—હોય બાઇ ! હમેશાં સાથે રહેવાથી દંપતિનો અન્યો અન્ય પ્રેમ વધતો નથી પરન્તુ થોડા ઘણા વિરહથી એ પ્રેમ ઘણો વધી જઇ સુદ્ધ સ્વરૂપ પકડે છે !

સોન—સખી !

લાવણી (દક્ષિણી રાહ).

સત્ય ક્‌હેતી તું, શાણી દાસી મારીરે, ટેક.

વિરહ લ્હાય, નહિ સહાય, શાલજ જાય,

સ્વામીજી રાય, પાતિવ્રત્ય જારીરે ! સત્ય.
ધરમ માહરો, જાણતી તું દાસીરે,
દેખું ન નાથ, દિનકાં રાત, અલ્પજ ખાત,
રહું હું શાન્ત, ભજું હું નિરાકારીરે. સત્ય.

સુબોધા—સત્ય છે. હરકત એટલીજ છેકે આપ પતિવ્રત્તા છો અને સ્વામી-વિરહના સમયમાં શરીર બહુ સુકાવી નાંખો છો ! બાઇ ! આપનું પાતિવ્રત્ય સિદ્ધ થઇ ચૂકયું છે છતાં આપ આવું સાહસ કરોછો એ બહુ કાઠિન્ય વાગુ છે, માટે હવે વિરહ-સમયમાં ભલે પૂજા નિમગ્ન રહો પરન્તુ આહારમાં ઉતરી જાવ એ સારૂં નહીં !

સોન—દાસી ! પતિ-દર્શન ન થાય તો સુજ્ઞ સતિએ તો ખાવું પણ જોઇએ નહિં તે તું જાણે છે ? માટે મારે તો મારી ટેક અનુકૂળ અને ઉચિત છે.

સુબોધા—બાઇ ! રાજાજી હમણાં પધારશે માટે પેલાં કાલે લાવેલાં નવાં પટકુળ લાવું છું. પરિધાન કરશો ને ? જો તમને દિલગીરી બહુ ઉત્પન્ન થતી હોય તો આ સુખડના તેલનો કપાળે લેપ કરો જેથી મગજ શાન્ત થશે અને કહોતો હું ગાઉ અને તમે વીણા વગાડો !

સોન—

(અચાનક આશો કોપ કીધો કિરતાર—રાગ)

કરવાં શું મ્હારે હવે સખી ! શણગાર ?
નૂતન પટકુળો તો લાગે છે અંગાર ! ટેક.
પરિધાન કરવાં શું સ્વામીજી જતાં ?
દિવસ ગુમાવવા જ હરિ ભજતાં. કરવાં.
અગ્નિ સમો ભાસે સખી ! સુખડનો લેપ !
જ્વાળા બની અંતરને બાળે તે હમેશ. કરવાં.
સંગીત સાહિત્યો થકી ચેન ના પડે !
ઊલટાં તેઓ તો સખી મુજને નડે. કરવાં.
અલંકાર સઘળાતો દેહને દમે,
હરિ ભજું એક ધ્યાને સખી ! આ સમે ! કરવાં.

સખી ! રાજાજી એ દુષ્ટ યવનને હાથ શા માટે રહ્યા છે ? શું આપણી સેના એ મ્લેચ્છ રાજાને ન હરાવી શકે ? જો હરાવવાને શક્તિમાન્ છે તો પછી આવી રીતે આધીન શા માટે થઇ રહ્યા છે ? સખી ! એ યવન લોકોની નોકરી આપણે રજપૂતો કરીએ ?

સુબોધા--બાઇ! આપનું કહેવું સત્ય છે. અકબર બાદશાહ યવન છે ખરો પરન્તુ તેની બુદ્ધિ યવન જેવી નથી અને વળી તે સમભાવ રાખનારો પાદશાહ છે!

સોન—સમભાવ રાખનાર છે તોપણ શું થયું? એની આણુતો માનવી ખરી કની? એની નોકરી પણ કરવી ખરી કની? એને મસ્તક તો નમાવવું ખરૂં કની?

સુબોધા—હા.

સોન—ત્યારે શું એ આપણ રજપૂતો ને છાજે? નહીં જ-બસ! અત્યારેજ હું રાજાજીને સૂચના આપું છું. જલ્દી લશ્કર તૈયાર કરાવી એ યવન સામે જવું અને એને હરાવવો! (જુસ્સામાં આવી જાય છે).

સુબોધા--બાઇ શાન્ત પડો. એક ક્ષત્રિયાણીને છાજે તેવો આપ જુસ્સો દર્શાવોછો એ પ્રિયકર છે પરન્તુ બોલવામાં સાહસ કરોછો એ અપ્રિયકર છે! શ્રવણ કરો.

(સોરઠી ત્રીતાળ).

કરોછો સાહસ શાને બાઇ વિચાર કર્યા વિનારે?
યવન છે એ પરન્તુ તેહ તણી શ્રવણો બિનારે કરોછો. ટેક
મ્લેચ્છ ખરો અકબર કહેવાયે, મ્લેચ્છ બુદ્ધિ નહી પણ તે માંહે;
પુન્ય પ્રતાપ ખરા છે મોગલ રાજ્યનારે. કરોછો.
ભૂપ ક્ષત્રી બુંદી કોટાના, કોઇ નવ મળે એ જોટાના;
ખંડીયા બહુ ક્ષત્રી છે જ એ તાજનારે. કરોછો.
બાદશાહ અકબર છે સારો, રાખે છે સમભાવી વિચારો;
ક્ષત્રી પ્રતિ છે મિત્ર-ભાવ એ શાહનારે, કરોછો.
વખત વિચારી રહ્યા છે ભૂપતિ, ત્રસ્ત થયા નથી કાંઈ એ થકી;
ભાર નથી રાવ પાસ એ સામ્રાજ્યનારે. કરોછો.

સોન—સુબોધા! તું સાચું કહેછે. ખરેખર મેં નકામું સાહસ કર્યું. વારૂ! પણ હવે તું જતી રહે કારણ જે રાજાજીને આવવાનો સમય થયો છે. અરે! મને દુઃખિનીને વધારે દુઃખો કરવાને વળી તેઓ રજા પણ માગશે!

સુબોધા—વારૂ બાઇ! જાઉં છું પરન્તુ હવે તમે મનઃક્લેશ વર્જ્યો તો સારૂં. (જાય છે)

સોન—હરિ! હરિ!! જેમ જેમ વખત વ્યતિત થતો જાયછે

તેમ તેમ વિરહ-સમય નિકટ આવતો જાય છે ! શું કરવું ? સમ્રાટ્‌ની આજ્ઞા નીચે રહીને નોકરીતો કરવી જ પડે ! ત્યારે શું એકે ઉપાય નહીં જ ? શું વિરહિણી રહ્યા વિના છૂટકો જ નહીં ? હશે ! “ માથે પડી વિશ્વદેવા ! ”

(ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

ચાંપરાજ—રાણી ! આજ કેમ વદન ઉદાસી જણાયછે ? (વિચાર કરી) હા ! હા ! સમજ્યો ! મને પણ તેવીજ દીલગીરી આજે અંતરમાં ઉત્પન્ન થાય છે ! શું ૭ માસ સુધી વિરહ ભોગવવો જ લિખિત હશે ?

સોન—નાથ ! વિરહ-સમય સંનિધ આવતો જોઇ મારૂં હૃદય કંપેછે, અંતર્ વ્યથિત થાય છે ! દિલમાં શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને શરીર સંધિઓ કળે છે !

ચાંપરાજ—પ્રિયે ! એ તારી મનની અશક્તિ-વિરહ સહેવાની ! હું પણ તેથીજ અશક્તિ વાળો છું. હશે જેવા લેખ ! **यद्भावी ! न तद्भावी भावीचेद्र तदन्यथा ॥**

ખમાચની ઠુમરી.

પ્યારી ! વિરહ-સમય નિકટ જ આવે,
પહોંચવું મ્હારે દિલ્હી થોડા દિનમાંહે. પ્યારી. ટેક.
કદિએ ન ખાન-પાન વરજવાં તારે,
ફાયદો ન કાંઇ થાય દેહને દમાવ્યે. પ્યારી.
અન્ન ગૌણ તણું ભોજન ન તુંથી થાયે,
ખાન-પાન નહિ તુંથી કદાચ તજાયે. પ્યારી.
જોગી જેમ દિન કદિ તુંથી ન ગળાયે,
એમ કરવાથી તન તાહરૂં તજાયે. પ્યારી.
માટે આનંદમાં વખત વ્યતિત થાયે,
દઉં સમ મારા તુંથી દુઃખ જો સહાયે. પ્યારી.

સોન—નાથ ! કદાચ મૃત્યુ આધિન થવું પડે તો પણ સતી પોતાનું સત્ય મૂકતી નથી એના અનેક દાખલાઓ તમે સાંભળ્યાં હશે તો પછી આ એક તૃણવત્ કષ્ટ સહન કરવું એ કાંઇ વિશેષ નથી !

નારાયણ, નરસિંહ, નરોતમ, પુરૂષોતમકો ધ્યાન ધરોરે-રાગ

પ્રિય પતિ નહિ એહ કહો કદિ, દંપતિ-ધર્મ ન હુંથી તજાયે. ટેક.
કઠણ પતિવ્રત્ત પ્રેમથી પાળું ! એહ ધર્મ છે મારોરે,

અન્ન ન મિષ્ટ મને કદિ ભાવે, સ્વામી-વિયોગ ન સારોરે. પ્રિય.
આભૂષણો મમ તનને બાળે, કેમ કરીને પહેરૂં રે ?
શિવ પૂજામાં વખત હું ગાળું, એહ ગણું હું સારૂંરે. પ્રિય.

ચાંપરાજ--પ્રિયા! તું આ નકામી હઠ છોડી દે! અહા ! જોને તારૂં શરીર માત્ર બે દિવસના જ વિરહથી તે કેવું થઇ ગયું છે ? અને લાગટ છ માસના વિરહથી કેવું થઇ જશે ?

સોન—નાથ ! ચિન્તા ન કરો ! પતિએ પતિ પ્રતિનો ધર્મ પાળવોજ જોઇએ માટે એ વાત હવે મૂકી દ્યો. વારૂ, એની નોકરી ન કરીએ તો કેમ ?

ચાંપરાજ—એના સામ્રાજ્યમાં રહેવું અને નોકરી કર્યા વિના ન ચાલે !

સોન--અરે! આપણે ક્ષત્રીઓ મ્લેચ્છની આજ્ઞાને અનુસરીએ એ કેવું કનિષ્ટ કહેવાય ? શું ક્ષત્રીઓ વિર્ય હિન થઇ ગયા કે તેઓને યવનોની તાબેદારી ઉઠાવવા સમય આવ્યો ? નાથ ! બીજા ક્ષત્રીઓ ભલે ગમે તેવા નિર્માલ્ય થઇ ગયા હોય પરન્તુ હજી ઇશ્વર કૃપાથી આપણી સ્થિતિ સારી છે તો આપણે એની સાથે વિગ્રહ આરંભી એનો પરાજય કરવો !

નાથ કેસે ગજકો બંધ છોડાયો--રાગ.

પ્યારા પતિ ! યવનોને નહિરે અડકીએ, પ્યારા. ટેક
કહો શાને નોકરી ક્ષત્રીઓ કરીએ;
પ્રેમ ધરી પતિ! સાથ હું આવું, એહનું શીષ ઉડાવું,
જેથી ટળે પંચાત હમેશની, દિલ્હી પછી ન કદિ જાવું. પ્યારા.
મુંગા રહીને ક્ષત્રી તણો નથી, દુઃખ સહેવાનો ધર્મ,
માટે દિલ્હીપતિ-શિર ઉડાવાનું, પ્રેમે કરો શુભ કર્મ. પ્યારા.
યુદ્ધ કરતાં કદિ રણ પડીયે, તો પણ શું થયું વ્હાલા ?
આમ પરાધિન રહેવું એતો પણ લાગે મને વિષ-પ્યાલા. પ્યારા.

ચાંપરાજ—ધન્ય છે શુદ્ધ ક્ષત્રીઆણી ધન્ય છે !

અધબિચ મહોબત તોડી--રાગ.

લાવણી.

પ્રિયા મારી ધન્ય છે તુંજને, ખરી ક્ષત્રીપણાની ટેક,
ઉપકૃત કીધો (૨) તેં ચાંપરાજને છેક. પ્રિયા. ટેક.
મુજ શૌર્ય ખરૂં (૨) શું દીઠું નથી તેં પ્યારી,
એક યુદ્ધમાં દિલ્હીપતિ બને ક્ષત્રીને આભારી;

હાજર હું કરૂં (૨) તું કહેતો એગમ એક. પ્રિયા.
પણ મિત્ર-ભાવ (૨) દરશાવે અકબર શાહ,
અરૂચી નહિ તેથી થતી, કો ક્ષત્રી રાયને ત્યાંહ;
નહિ તો મૂગલ (૨) કરી દઉં રંક હું છેક. પ્રિયા.
પ્રિય મારી રહી (૨) અહીં સદા સુખી તું રહેજે,
યોગ્ય પતિવ્રત પાળીને, છિવ-ભક્તિ દિન નિશ કરજે;
હું અધ જાઉં (૨) નહિ તો તૂટશે મમ ટેક. પ્રિયા.

સોન—હવે મુંઝાઇ જાઉં છું ! શું કરૂં ? જાઓ કહેતાં જીભ અટકી પડે છે ! ના કહું તો ટેક તૂટે છે !

ચાંપરાજ—પ્રિયા ! મૃષા હઠ છોડી દેવી. ગયા વિના ચાલે તેમ નથી. વખત બાકી થોડોજ રહયો છે માટે હવે સત્વર ખુશી થઇને રજા જ આપવી.

સોન—હું આપને કાંઈ બંધન કારક નથી, પતિને પત્નિથી રજા ન આપી શકાય ! પત્નિ હમેશાં ગૌણ છે.

ચાંપરાજ—મૂર્ખ લોકો ભલેને ગૌણ માને પરન્તુ હું તો તેને પુરૂષથી ઉચ્ચતર માનું છું.

સોન—હશે,

ઇંદ્ર સભાની ગઝલ—રાગ.

જાવ કહેતાં સ્વામી જીભ ઉપડે નહીં !
લાચાર છે પતિ ! છેવટે દાસી આ અહીં.
પ્રિયુ-દર્શ વિના ચેન નહિ કદિ પડે !
એક દિવસ વર્ષ સમો થઇ મુને નડે !
કાંઇ જો નિશાની મુને આપતા જશો,
તો હું પૂજું તેને જ્યાં સુધી પધારશો.
નિશાની તમ કટારને રૂમાલ છે જ સાર,
આપો સ્વામી તેહ દીન દાસીને આવાર.
અવધિ થયે પૂર્ણ સ્વામી ! આવશો નહીં,
તો નકી આ દાસી જગતમાં નથી રહી !

ચાંપરાજ—ભલે ખુશીથી, (કટાર અને રૂમાલ આપે છે)

ગીતિ વૃત્ત.

પ્રાણથી પ્યારી આપું, ઇષ્ટ નિશાની તુને અતિ પ્રેમે,
છુટા પડતાં મુજને, પ્યારી ! આજ નહિ ચેન પડે કેમે !
પણ લાચાર થઇને, રજા માગું છું છેવટની પ્યારી !
ખુશીથી તે તું આપે, કુચ કરૂં દિલ્હી ભણી આવારી.

સોન—નાથ ! જેમ વખત નિકટ આવતો જાય છે તેમ હૃદય હાથ નથી રહેતું ! હરિ ! હરિ ! (નિઃશ્વાસ નાંખેછે).

આસરે સ્વામી બોલોને વ્હાલા !–રાગ.

પ્યારારે પતિ ! જિંદગી ઉપકતી નથી !
બળે અગ્નિ અંગે વચન એ થકી. પ્યારા. ટેક.
વિરહથી નહીં મુને કદી છોડશે, અતિ દુઃખ દાસી ખરે વેઠશે;
કહું છેવટે 'હા' લાચારી થકી. પ્યારા.
પતિ ! પાછા વ્હેલા તમે વળજો, વધારે ન દિવસો તમે ગાળશો,
નથી હામ રહેતી જ મારી નકી. પ્યારા.

ચાંપરાજ—પ્રિયા ! સમય વધારે થઇ ગયો છે ! માટે હવે જલ્દી ભોજન તૈયાર કરાવ. જતાં જેટલો શોક તને ઉત્પન્ન થાય છે તેટલોજ બલ્કે તેથી પણ વધારે શોક મને ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ લાચાર ! ગયા વિના ચાલે તેમ નથી હું હવે અહીંથી વિચાર ભૂવનમાં જાઉં છું અને રાજ્ય ચલાવવાની સૂચના હું પ્રધાનજીને આપતો જાઉં છું. જો ! કદાચ કોઇ તરેહની પ્રધાનજીને હરકત આવી પડે તો એમને યોગ્ય સલાહ આપવા ન ચૂકતું ! પ્રજામાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય તે ઉપર લક્ષ્ય આપવું અને દુઃખ–નિદાનનું નિવારણ કરવું. બસ તને કાંઇ વધારે કહેવાની જરૂર નથી, હું હાલતો વિચાર ભુવનમાં જાઉં છું અને તું ભોજનશાળામાં જા.

સોન—વારૂ, સ્વામીનાથ ! જાઉં છું.

(બંને છૂટા પડે છે.)

समाप्तोऽयम् प्रथमांकः

અંક ૨ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ–દિલ્હીમાં અકબરનો મહેલ.

પાત્રો–અકબર, બિરબલ, ધનાર્થીશંકર, વિદુષક વિગેરે.

અકબર—બિરબલ ! યહ આલમેં મહેસુલ કમી કાયકું; આઇ

બિરબલ—કિબ્લે આલમ! મહેસુલ કમી આનેકા યહ સબબ હે કે આપને હિંદુઓકા ઝઝિયા માફ કર દિયા ઔર પુરાની પુસ્તકોકા બિધબિધ ઝબાનમેં તરજુમા કરનેમેં બહુત ખર્ચ કીયા, લેકીન કિતના એક બિદ્વાનોકી ઝમીનકી તો મહેસુલ ભી માફ કર દીઇ હે।

અકબર—અચ્છા! કલ રોજ એક ફીરંગી પાદરી આયા થા ઉસ્કે બાસ્તે રહેને ખાનેકા બંદોબસ્ત કીયા થા?

બિરબલ—હા હજૂર! મુઝે તો યહ પાદરી બ્હોત ચંચલ લગા.

અકબર—મેરેકું ભી ઐસા માલૂમ હુવા તબ મેંને ઉસ્કું તીનસો અશરફી દેનેકા હુકમ ભેજાથા! ઔર બિરબલ! વો બમન ઉસ્કી આઠ દશ બર્ષકી લડકીકા બિયાહ કરતાથા ઉસ્કું પીછેસે અટકાયા કે નહીં?

બિરબલ—જહાંપનાહ! ઐસા પ્રજામેં સુધારા દાખલ કરનેકા હુકમકા અનુસરન કરનેમેં મૈં કભી પછાત નહિ રહેતા હું.

અકબર—બિરબલ! વો બિશ્નુ બનાયા જૈન હોનેકી હાજત રખતાથા ઇસ્કું રજા દીઇ હે કે?

બિરબલ—હા હઝુર જૈસી જીસ્કી મરજી ઐસા ઉસ્કા ધર્મ પાલનેકી સબી ધર્મકી પ્રજામાં દુવાઇ ફીરા દીઈ હે.

અકબર—બિરબલ! તેં બહોત અચ્છા બંદોબસ્ત રખતા હે ઉસલીયે મૈં ખુશ હોતા હું.

(પ્રતિહાર પ્રવેશ કરે છે).

પ્રતિહાર—ખુદાવિન્દ! એક બમન બહાર બેઠા હે સો અંદર આનેકી ખાહેશ રખતા હે.

અકબર—આને દે. ઐસા હલકા સવાલોકા જુવાબ લેને કયું આતા હે? (ધનાર્થીશંકર પ્રવેશ કરેછે.)

વિદુષક—પધારો મહારાજ! વેશ તો કહી દે છે કે કાંઇક સૂકી ભરવા પધાર્યા છો!

ધનાર્થીશંકર—(આશિર્વાદ આપેછે).

સોરઠો.

ઈશ! કરજો કલ્યાણ, દિલ્હી પતિ અવિચળ રહો!
ચહુ દિશ ફરજો આણ, ખુદા તમારૂં ભલું કરે.

વિદુષક—વાહ! વાહ! દેખાવ છો તો હાફ-કાસ્ટજ. અરે, અરે! દ્વિધર્મી—જીભ કેવી વળી જાય છે તો!

બિરબલ—વિદુષક! તેં અવિનય ક્યું કરતા હે!

વિદુષક—હોય ગિરજાશ સાહેબ ! ચામડાની જીભ છે આમ પણ વળી જાય અને તેમ પણ વળી જાય !

અકબર—મહારાજ બોલો ઇધર આનેકા તુમારા કયા સબબ હે ?

ધનાર્થીશંકર—સરકાર ! મારે તિર્થ-યાત્રા કરવા જવાની ઇચ્છા છે પરંતુ પાસે કાંઇ ખરચી નહિ હોવાથી કાંઇક મદદની યાચના કરવાને આવ્યો છું, તો આવા શુભ કાર્યમાં મને મદદ કરશો તમારૂં કલ્યાણ થશે.

વિદુષક—વાહ ! મુઠી ભરવાની કલ્પના પડી તો ખરી, વારૂ બ્રાહ્મણ સાહેબ તમારૂં નામ શું ?

ધનાર્થીશંકર—ધનાર્થીશંકર.

વિદુષક—વાહ ! શું રૂડું નામ ! કોઇ તો હુશિયાર મળી દેખાય છે ને શું ? બરાબર દશા જોઇનેજ નામ પાડયું છે ! ધનનો અર્થીશંકર-ધનના ભિખારી શંકર ! વાહ નામ વાહ ! શું તારી કોઇને ઇનામ આપું ? માથું છે નહિ તો પાગડી ઉરાડી દેત !

અકબર—તુંમ બમન હો ઔર તુમારે તિર્થ-યાત્રા કરનેકી ખાહેશ હે ? અચ્છા ! તુંમ એકિલા કયું જતે ઔર તુમારી ઔરત સાથ નાહીં લેતે ?

વિદુષક—મહારાજ ઇર્ષ્યાખોર દેખાય છે ! ખુદાવિંદની ખર્ચી ખાઇને એકલાજ યાત્રા કરવી હશે કેમ ? છોને બિચારી બાયડી ઘેર રડયાં કરે !

ધનાર્થીશંકર—ખુદાવિંદ ? સ્ત્રીઓને કાંઇ યાત્રા કરવાની જરૂર નથી તે જો દમ્પતિ-ધર્મ સારી રીતે પાળીને પાતિવ્રત્ય રાખે તોજ બસ છે.

વિદુષક—પણ હે' મહારાજ । તમારે પણ તિર્થની શી જરૂર છે ! નીતિશાસ્ત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે—

શાર્દૂલ.

लोभश्चेद्गुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यंचेत्तपसाच किं शुचिमनो यद्यस्ति तिर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥

એમાં એમ કહ્યું છે કે જો મન ચોખું હોય તો તિર્થથી શો ફાયદો છે અને આપણામાં સત્ય હોય તો તપથી પણ શું થવાનું

હતું ? ત્યારે મહારાજ ! મન ચોખ્ખું રાખીને ઘેરજ બેસોને ? તિર્થથી શું ફાયદો છે ?

અકબર—વિદુષક ! તેં સંસ્કૃત પઢા હે ?

વિદુષક—ના સાહેબ ? સંસ્કૃત શું ભણે ? એનો કોઇક આવા પૈસા પડાવા આવે એટલે હાજર જવાબ મ્હોંએ રાખવાજ પડે ના ?

ધનાર્થીશંકર—(મનમાં) આ પણ કોઇક માથાનો ફરેલો જણાય છે ! (પ્રકાશ) ભાઇ તમે સાચું કહો છો પરન્તુ આ કળિ-કાળમાં ગૃહ-સંસાર-જાળમાં ગુંથાઇ જઇને મન ચોખું રાખવું મુ-શ્કિલ છે પરન્તુ તિર્થ કરતાં મન ચોખું રહી શકે છે.

વિદુષક—ત્યારે ગૃહ-સંસાર-જાળમાં ગુંથાઇને બાયડીનું મન ચોખું કેમ રહી શકશે ? કહો જોઇએ મહારાજ ?

બિરબલ—ચુપ રૂહે ! બિચમેં આડા સવાલ કયું કરતા ?

અકબર—અચ્છા મહારાજ ! તબ હમકું ઐસા ઇલાજ બત-લાવો કે હમારે બી હજ કરનેકું મકકે ઔર કરબલ્લાંન જાના પરે !

ધનાર્થીશંકર—ખુદાવિંદ ! માતા પિતાની ચાકરી કરી હમેશાં તેમનાં દર્શન કરવાં એથી પણ તિર્થ જેટલુંજ ફળ મળે છે !

અકબર—હમેશ માતા પિતા તો ગુજર ગયે હું !

ધનાર્થીશંકર—ત્યારે નામદાર ! પતિવ્રતા ઓના મુખ-દર્શ-નથી પણ તેટલુંજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

અકબર—વહ બાત અચ્છી ! મેરી એકસો ઓર અઢારા હુર-મમેં સબી પાક ઔર પતિવ્રતા હે સો ઉસકા દેદાર કરનેસેં મુઝે હજ કરનેકી કાઇબી જરૂર નહિ હે ! અચ્છા ! બિરબલ ! ઉસ બમનકું પાંચસો અશરફી દિલવા દો.

બિરબલ—અચ્છા ખુદાવિંદ ! ચોબદાર ! તુમ યહ ચિઠ્ઠી લે-કર જાવ ઔર યહ બમનકું પાંચસો અશરફી ખજાનચી પાસસેં દિલવા દો.

પ્રતિહાર—જો હુકમ સરકાર ! ચલો મહારાજ ! (જાયછે.)

અકબર—બિરબલ ! આજ મેં કૃતાર્થ હુવા હું. મેરી સબ હુરમ નેક બખ્ત હે ઇસ લીએ ઉસકા દેદાર કરનેસેં મેરે હજ કરનેકી કુચ્છ બી જરૂરીયાત નાહીં હે !

બિરબલ—જહાંપનાહ ! ઔરત જાતકી પકી ખાતર જમા

નહીં હો શકતી. માલૂમ હો કે વો ભતૃહરી રાજા પીંગલાસેં બહુત પ્યાર રખ્તા થા મગર આખીર મેં વો બી નાપાક નીકલી !

અકબર—અરે બિરબલ ! મેરી હુરમકું બી તેં નાપાક હોનેકા અંદેશા રખ્તા હે ! અચ્છા ! ઇતની હુરમોમેં એકબી હુરમ નાપાક હે ઐસા તેં સાબીત કર ! ઇસ બાસ્તે મુઝે દો માસકી મહેતલ દિલાતા હું ! યાદ રખના કે યહ બાત જુઠ માલૂમ હોગી તબ તેરી ખુવારી હોયગી !

બિરબલ—નામદાર...મગર...

અકબર—યહ કુચ્છબી મેં નહીં સુનતા. અબી મેં જનાનેમેં જાતા હું.

બિરબલ—કમબખ્તી હુઇ ! વિદુષક !

વિદુષક—થાય તો ખરીજને ! ભાઇ ! રાજા વાજાંને વાંદરા ત્રણે સરખા ! જેની મેર ઉતર્યું એનો બેડો પાર ! પણ હવે શું ધાર્યું ! જાવ ઘેર જઇ કંસાર જમો.

બિરબલ—ઇસમેં કુચ્છ કાયર હોનેકી બાત નહિ હે ! દો માસમે તો કહાંસે બી પત્તા મિલતા દિખેગા !

વિદુષક—જોયું જોયું હવે ડહાપણ ! બાંધી મૂઠી રાખોને ! ઠીક છે ! જોઇશું તો ખરા કે કયાંથી પત્તો મેળવો છો ! (જાયછે).

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—પહાડસિંહનું ગૃહ (દિલ્હીમાં).

પાત્રો—પહાડસિંહ, વિમળમતિ, વિજયસિંહ અને ચાંપરાજ.

વિમળમતિ—નાથ ! મિત્ર-ભાવતો એવોજ હોયછે ! જુઓને કેદારસિંહ અને દીપચંદ ! વળી ભર્તૃહરી પણ શું કહી ગયા છે ?

वसन्ततिलकावृत्तम्.

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटी करोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रं लक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ २ ॥

ભાવાર્થ-ગીતિ-વૃત્ત.

પાપ નિવારણ કરતો, યોગ મિત્ર કેરો હિત સાથ કરે,
ગુહ્ય, ગુપ્ત તે રાખે, મિત્ર તણા ગુણુજ સદા પ્રકટ કરે; ૧
ત્યજી ન દે કદિ દુખમાં, વિપત્તિકાળે સહાયભૂત રહે,
સારા મિત્રો કેરા, લક્ષણ સઘળા એ સંત જન કહે. ૨

પહાડસિંહ—પ્યારી! તમારૂં કહેવું યથાર્થ છે, અને એવા શુચિ મનથીજ હું મારા દરેક મિત્ર સાથે વર્તુ છું તેમાં ખાસ કરી ચાંપરાજ પ્રતિ તો મારો અનહદ પ્રેમ છે!

વિમળમતિ—નાથ! વળી મેં આપના હાડાજી સાથના ઘણા ખરા શુભ વ્યવહાર જોયા છે તેમાં પણ આપ આપની શુચિ મિત્રતાનો તાદ્રશ્ય ચિતાર દર્શાવો છો એટલુંજ નહિ પરન્તુ જોનારને તો એમજ ખાત્રી થાય કે તમારા બંનેના અંતઃકરણો એકજ હશે!

પહાડસિંહ—પ્રિયા! વિજયસિંહ હાલ શેનું અધ્યયન કરેછે?

વિમળમતિ—ભર્તહરી શતક પૂરાં થવા આવ્યાં છે. તેનું ભાષાંતર તે ઘણું સારૂં કરે છે હો!

પહાડસિંહ—વારૂ! એને શૃંગાર શતકનું ભાષાંતર કેમ કરવા દીધું.

વિમળ—નાથ! હું ભૂલું છું. શૃંગાર શતકની તો મેં એને નાજ પાડી હતી માત્ર વૈરાગ્ય અને નીતિ શતકજ એણે મુખ-પાઠ કર્યાં છે.

પહાડ—તો સારૂં. કારણ જે શૃંગાર શતકનો ગુહ્ય મંત્ર શીખવવાની અત્યારે એને જરૂર નથી!

વિમળ—નાથ! જેપુર અને જોધપુરના રાણાઓ આવી ચૂક્યા પણ હજી ચાંપરાજ કેમ આવ્યા નહિ?

પહાડ—આવશે. મુદતને હજી એકાદ બે દિવસની વાર છે!

વિમળ—નાથ! ચાંપરાજ તો પૂરા ટેકી હો! જેપુર અને જોધપુરનાં રાજ્ય ડગ્યાં પણ એ રાજ્ય ન ડગ્યું! ધન્ય છે એવા ટેકી ક્ષત્રીઓને?

પહાડ—પ્યારી! પ્રતાપસિંહ પણ કંઇક ડગી ગયાની વાત સંભળાય છે ખરી?

વિમળ—હેં? શું બોલો છો? શિશોદીયા રજપૂતો શું નિર્માલ્ય નિકળ્યા!

પહાડ૦—હજી કાંઈ સત્તાવાર વાત માલૂમ પડી નથી !

વિમળ૦—તો તો વાત જાય ! ટેકીની ટેક ડગી ગણાય !

(વિજયસિંહ ઉતાવળો પ્રવેશ કરે છે)

વિજય૦—પીતાજી ! પીતાજી ! વડીલ શ્રી ચાંપરાજ પધારેછે.

પહાડ૦—શું આવ્યા ? ચાલ ત્યારે સામો જાઉં (જવા ઉઠેછે) અરે આતો પહોંચ્યાને શું ! મિલ છો તો ખુશીમાં ?

(ચાંપરાજ પ્રવેશ કરેછે)

ચાંપરાજ—હા મીત્ર ! હૈવેચ્છાથી ખુશીમાં છું.

પહાડ૦—ઘેર સઘળું કુટુંબ તનદુરસ્તી ભોગવેછે ને ?

ચાંપરાજ—હા. હાલ દિલ્હીપતિના રાજ્યમાં શું નવા જૂની ચાલે છે ?

પહાડ૦—નવા જૂની તો શું હોય ? તમે જાણોછો કે જેપુર અને જોધપુરનાં રાજાો તો મ્લેચ્છથી ભ્રષ્ટ થઇ ગયા છે !

ચાંપ—હા ! તે હું જાણું છું ધિક્કાર છે એવા માત્ર નામનાજ ક્ષત્રી રાજાઓને !

પહાડ૦—અને પ્રતાપની વાત ચાલે છે. વાત હજી ઘણી શંકિત તો છે, પણ પૃથુરાજે પ્રતાપ પાસેથી એ બાબત ખુલાસો મંગાવ્યો છે !

ચાંપ—અરે તો તો થઇ રહ્યું ! પ્રતાપ કદી ટેક ન છોડે !

પહાડ૦—હવે એતો થાય તે ખરૂં ! તમે તમારી ટેક પૂર્ણ રીતે સાચવો એટલે સંતોષ !

ચાંપ—તે તો તારે નક્કી જાણવું કે સચવાઇ જ ગઇછે ! અમે કાંઇ અકબર બાદશાહથી નરત થઇ એમની હજુરમાં રહ્યા છીએ એમ નથી પરંતુ માત્ર પાદશાહના અમારા ઉપરના પ્રીતિ ભાવને લીધે જ ! સ્વપ્ને પણ ન ધારવું કે ચાંપરાજના વંશજો મ્લેચ્છને દીકરી આપી કુળ-ભ્રષ્ટ અને ધર્મ ભ્રષ્ટ થાય !

પહાડ૦—એવાતો કુળાંગાર માત્ર જેપૂર અને જોધપૂરના રાજાઓજ નિકળ્યાં પ્રતાપનું તો થાય તે ખરૂં !

ચાંપરાજ૦—ઇશ્વર કૃપાથી સહુની લજ્જા રહેશે.

પહાડ૦—બહુ સારૂં. ચાલો હવે ભોજન ગૃહમાં સમય ઘણો થયો છે ! (જાયછે)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ-જાનબીબીનું ઘર.

પાત્રો:—બિરબલ અને જાનબીબી.

બિરબલ—(મનમાં) ફિકર નહીં. જાનબીબી હે તો જઇફ ઉમરકી ! ઇસ બાસ્તે જનાનેકી સબ પ્રપંચકી બાત વહ પીછાનતી હોયગી. ઇસકા મકાન તો યહ દિખાતા હે ! અરે ! બિચારમેંને બિચારમેં મધ્ય રેનતો ચલ ગઇ ! અબ કયા કરના ! ઘર ભી બંધહે ! બૂમ મારકર ખુલાઉં ? (કમાડ ઠોકી) જાનબીબી ! અરે જાનબીબી !! ખોલીયે ! ખોલીયે !!

જાનબીબી—ઉહું ઉહું...કોનહે ? (વળી પાછી ઉંઘી જાયછે)

બિરબલ—(મનમાં) ડેર બ્હોત હુઇ તબભી કયું નહિ ખોલા ? (મોટેથી) અરે જાનબીબી ! જાનબીબી-! નિંદમેંસે ઉઠીયે ઔર ખોલીયે.

જાનબીબી—ઇસવક્ત કોન આયાહે ! મેં તો નહિ ખોલતી હું.

બિરબલ—(મનમાં) કમ બખ્તી હુઇ ! (મોટેથી) જાનબીબી ! વો તો મેં હું. ખોલીયે જલ્દી.

જાનબીબી—(ઉઘાડીને બિરબલને જોઇ) માફ કીજીયે, મેરે માલીક, નિદમેંસે ઉઠનેમેં ડેર હુઇ.

બિરબલ૦—હરકત નહીં. જાનબીબી ! પૂરી કમબખ્તી હોનેકા વકત આયા હે !

જાનબીબી૦—કયાહે બિરબલ સાબ ? લુંડીકુ વાકીફગાર કરનાં !

બિરબલ—જાનબીબી ! દુસરાતો કુછભી નાંહી મગર બીબી ફાતમાને બાદશાહ કે કાનપે ઐસી બાત જાહિર કીઇ હે કે જાનબીબી જનાનેમેં યાર લાદેતીથી ! ઇસ્વાસ્તે તેરા બચાવ કરનેકે બાસ્તે મેં ઇધર આયાહું.

જાનબીબી—યા ખુદા ! યાર લા દેનેમેં મેં જઇફ ઉમરકી ખુદ્દી કયા જાનું ? મગર બીબી ફાતમા દિલકી પાક હે વો તો મેં બ્હોત અચ્છી તરેહસેં પિછાનતી હું !

બિરબલ—દુસરી લપછપ છોડદો ! મગર બીબી ફાતમાકી નાપાકી કીસીભી તરેહસેં સાબિત હો શકે ? ઐસા હોવે તો તેરા બચાવ કર દઉં ! મગર તેરી પૂરી કમબખ્તી સારા ગાંઉ દેખલેગા.

જાનબીબી૦—મેરે માલીક આખા જનાના પાક હે મગર

યહ હુરમ દીલકી નાપાક હે! ઇસકા એક યારકું વો જનાનેમેં છુપા રખ્તી હે. ઇતના મેં જાનતી હું. ઓર ઇસ લીયે મેંને ઇસ્કી નોકરી છોડદી એસા બિચાર કરકે કે કોઇદિન ઇસલીયે મેરી ખુદ્દીકી-કમબખ્તી હોવેગી.

બિરબલ૦—અચ્છા જાનબીબી. અબ ફીકર મત રખો. તુંમારા બચાવ બહોત અચ્છી તરહસેં કરદઉંગા અબી મેં જાતા હું જાનબીબી!

જાનબીબી—પધારીયે બિરબલ સાબ! બચાવ કરનેકી બાત મત ચુકીયો મેરે માલીક!

બિરબલ—અચ્છા જાનબીબી! ફીકર મત રખ્ખો! (ચાલતાં ચાલતાં) કામ.હો ગયા! સાશનમેસેં બચ ગયા! અબીતો ઘર જાવે મગર બડી ફજરમેં બાદશાહકું વહ બાત રોશન કર દઉં!

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—વિદુષકનું ઘર.

પાત્રો—વિદુષક અને તેની સ્ત્રી.

(વિદુષક બેઠો છે અને તેની સ્ત્રી પ્રવેશ કરે છે.)

(નેપથ્યે) મારા રોયા, જોતો ખરો કે કોણ તારી સગી કલ્લાં ઘડાવવાની હઠ છોડી દે છે?

વિદુષક—આવી માતા આવી! ભણકારાતો એના લાગે છે! જોજો હો હમણાં દર્શન થયાં જાણો! (સ્ત્રી પ્રવેશ કરે છે.)

સ્ત્રી—મારા પીટયા! બોલ હવે તેં શું ધાર્યું છે? કલ્લાં ઘડાવવાં છે કે નહિ?

વિદુષક—પણ તું જરા ધીરી તો પડ કે બસ એમજ?

સ્ત્રી—ધીરી શું પડે તારી હોળી? રોયાને ખાવાને તો રોજ ચાર ચાર પાંચ પાંચવાનાં જોઇએ કલ્લાં ઘડાવતી વેળાએ રૂપું નથી. તે રોયા તારો પંડ મુકી આવ ક્યાંક ઘરાણે પણ કલ્લાં તો ઘડાવ્ય!

વિદુષક—હાલ! હું મારો પંડ ઘરાણે મુકી આવું છું તારા હાથમાંથી તારા આ તને બાર કરતાં ડહકલ્લાં કાઢી નાંખ!

સ્ત્રી—લેસે પીટયા! વળી શું મારે તારી ગરજ હતી! (બલોયાં કાઢીને ઉરાડી મુકે છે)

વિદુષક—આ રાંડને તે કાંઇ સમજણ છે?

સ્ત્રી—તે રોયા! રાંડ રાંડ કોને કરછ? (એમ કહી વિદુષકને માથામાં મારે છે)

વિદુ—હવે સમી રહે સમી! રાંડ નહિ ત્યારે શું ધણીવાળા? હાયતો હળવા કરી દીધા છે!

સ્ત્રી—તે રોયા હવે તું બોલ જવાબ શું દેછ?

વિદુષક—પણ તે હવે કોઈ રીતે કેડો મુકવો છે?

સ્ત્રી—હા. તે તારો જીવ લીધે કેડો મુકીશ! તે વિનાતો નહીં.

વિદુ—(ધીમેથી) હવે મારે આને શું કરવું? (કંટાળીને) ઠીક જોગણીમા! લે હવે લઇ લે મારો જીવ!

સ્ત્રી—(ખીંટીએથી તરવાર લઇ)લે ત્યારે ભંજી લે તારા પરમેશ્વરને અને હું પણ બીજાને ત્યાં જઇ બેસું એટલે પત્યું!

વિદુ—અરે આતો સાચે જીવજ લેવા ઉભી થઇ છે!

સ્ત્રી—તે શું જીવ ન લે ત્યારે તને પુજે? (વિદુષકને ખાસડાં મારવા મંડી જાય છે)લે રોયા! લે પીટયા! લે વાંઝીયા! લે લે લે! લે લે!!

વિદુ૦—(ગળ ગળો થઇ જઇ) અરે હવે જાવા દેરે માવડી જાવા દે! આણે તો માથામાં ટાલ પાડવા માંડી! (નાસી જાયછે).

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—માર્ગ.

પાત્રો—વિદુષક અને પછીથી બિરબલ.

વિદુષક—(માથું પંપાળતો) હરિ! હરિ! શો વખત આવ્યો છેને? બાયડી પણ ભાયડાને ખાસડાની ટાપ દીપે! અને ભાયડાને વળી બાયડીને માતાજી કહેવા વખત આવે! રાંડ આતો વળી તરવાર લઇ સ્મશાન પહોચાડવા પણ ઉભી થઇ ગઇ'તી. હશે જેવું જેને બાયડી ઉપર લ્હેણું! રાંડ મારવામાં કયાંશ મુકતી નથી! જે જોડા લઇને ઉપડે છેને કે એક વારતો ટાલ પાડી દીધે છુટકો! ઘણુંએ જોડા આઘા અને છાના મુકું છું પણ રાંડને કયાંથીએ હાથ લાગી જાય છે! નશીબની વાત! અરે! હું વિદુષક! બંદા બિરબલની અને બાદશાહ અકબરથી બનાતું એનો આ વખત! બાયડીના ખાસડાં ખાવાનો! શું વખત આવ્યો છે ને! તોબા એ બાયડીથી

સો. (બિરબલને આવતો જોઇ) પણ હવે માથે પાઘડી મુકવા દે ! માથામાં ટાલ પડી છે તે કંઇ ન પડી થવાની હતી ! નહિ તો પાછા બિરબલજી મશ્કરીમાં ઉડાવશે. (બિરબલ પ્રવેશ કરે છે.) પધારીયે ! બિરબલ બહાદુર ! પેલી વાતનું શું કર્યું.

બિરબલ—યાર ! પૂરી કમબખ્તી હુઇ !

વિદુષક—અમે નહોતા કહેતા ? કે ભાઇ ! રાજાઓને છેડવામાં માલ નથી ! પણ બિરબલજી બહાદુર તો શેના માને !

બિરબલ—તેં સુનતે હે ! ઝનાને નાપાક હોનેકી બાત તો બાદશાહકું દીખલા દીઇ.

વિદુષક—કેવી રીતે ?

બિરબલ—બુઢ્ઢી જાનવીબીકું ફુસલાકર અપને અપના કામ ફ્રુહાડ લીયા ઓર ઝનાનેકી પોકલકી બાત ઉસ મારફત મીલા દીઇ.

વિદુષક—પછી શું થયું ?

બિરબલ—યહ બાત બાદશાહકું રોશન કીઇ ઓર બાદશાહકી પાસ સાબીતી ભી કર દીકે ઉસકા ઝનાના નાપાક હે ! મગર ઇસમેંસેં દુસરી કમબખ્તી હુઇ હે !

વિદુષક—શું ?

બિરબલ—બાદશાહ પણ બોલતા હે કે અપના સબ ઉમરાવોંમેં કીસકી ઓરત નેકબખ્ત હે વો મેં સમજનેકી ખાહેશ રખ્તા હું !

વિદુષક—તે એતો આવી રહ્યું ! કોઇ ઉભું થઇ બીડું નહિ ઝડપી શકે ! બાયડીને તો નવ ગજના નમસ્કાર ! શી ખબર પડે કે રાંડ પતિવ્રતા છે કે સો ધણી કરનારી છે !

બીરબલ—તેરી બૈરી કૈસી હે ?

વીદુષક—(પાઘડી ઉતારીને) જુવોને સાહેબ ! માથામાં ટાલ પાડી દીધી છે એવી છે ! જુવોને હજી તો ટાલ પણ રાતી હશે ! હજી હમણાં જ માર ખાધો છે !

બિરબલ—તબ સબકા પાની જાનેકા બખત આયા !

વીદુષક—આવે તો ખરોજ ને ? બિરબલ સાહેબ ! તમારી બૈરી કેવી છે ?

બીરબલ—મેં તો કહતા હું કે ઓરત જાતકી પક્કી ખાતર જમા નહી હો છકતી.

વીદુષક—પણ તમને લાગે છે કેવી ?

બીરબલ—મુઝે તો નેકબખ્ત લગતી હે ફીર દુસરી બાત તો ખુદા જાને !

વીદુષક—હાં ? (લ્હેકાવીને)નેક-બખ્ત-લગતી હે!! (ડોકું હલાવીને) નેકબખ્તતજ હોયને ? કાલેજ ઘરમાં માહાભારતનું યુદ્ધ ચાલતું હતું ! યાદ તો નહી હોય ?

બીરબલ—વીદુષક ! કયા બાત કરૂં ? કીસીકી બી બૈરી મુઝે તો નેકબખ્ત નહી લગતી ! મેરે ઘરમેં બી એસી બાત હે ! મગર કુચ્છ હોવે વો તો ખુદા જાને !

વીદુષક—બહુ સારૂં લ્યો. આ ગીત્ર વીદુષકને પણ ખોટું સમજાવતા'તા કે ? પણ આ ગીત્રનો તમારા અંતરની વાત પણ જાણી જાય તેવો છે સમજ્યા કે ?

બીરબલ—અચ્છા ! મગર કચેરીકા બખ્ત હો ગયા હે ઉસ-લીયે સતાબાસેં ચલો ! (જાયછે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—અકબરની કચેરી.

પાત્રો—અકબર, બીરબલ, ચાંપરાજ, ફૈજી, જગન્નાથ, માનસીંહ, ગંગકવી, ટોડરમલ, શેરબેક, લાલખાં, વીદુષક, ચોપદાર, વીગેરે.

ચોપદાર—આસ્તે કદમ મુલાકાતસેં કદમ, આજુસેં બાજુસેં સબ ઉમરાવોંકી સલામપેં નીગાહ રખ્ખો મહેરબાન.

(સહુ બેસેછે.)

અકબર-બીરબલ ! વો સિંધકા હીન્દુ રાજાકા કયા અહેવાલહે?

બીરબલ—જહાંપનાહ ! વો હીન્દુરાજા ડરકે લીયે ભાગ ગયા હે ઓર સીંધ અપને કબજેમેં લે લીયા હે !

અકબર—ઓર કંદહાર !

બીરબલ—વો ઇરાની શાહકા ઝઘડા અભી તલક પુરા નહી હુવા હે ઉસ લીયે કંદહાર અપને કબજેમેં લેનેકી અપની ફત્તેહ હુઇ હે, નામદાર !

અકબર—ઓર બીરબલ ? વો ઓરત સતી હોતીથી ઉસકા પીછેસેં કયા હુવા ?

બીરબલ--નામદાર! ચીતાકું આગ લગા દીયાથી મગર અ-પને દો આદમી સતાબીસે પહુંચા ઉસ લીયે યહ ઓરતકા જાનકા બચાવ હુવા હે!

અકબર--અચ્છા!! અપના જમાબંધીકા કાનુનસે રૈયત ખુશી હે?

બીરબલ--હા નામદાર, વહ તીન કાનુન સબ લોગોકું અજીઝ હો રહા હે! (ગંગ કવી પ્રવેશ કરેછે.)

ચોપદાર—ગંગ કવીકો સલામપે નીગાહ રખો મહેરબાન,

બીરબલ—પધારીયે કવીરાજ!

ગંગકવી—(સલામ લઇને.)

મનહર. (કવીત)

ધન્ય ભૂપ! થારોનૂર, જીન્ને દેખ નાસે સૂર,
દુખીઓકા દુઃખ ચૂર, કીરતીતો હોતી હે;
ધન્ય ભૂપ અકબર, સમભાવકા હે ઘર,
મુકુટ પ્રજા સકલ કા જે બડા મોતી હે.
નેક ન્યાય ચલત રાહ, સુન અકબર શાહ,
ભર્તખંડમાંહ તેરી પ્રકટ તો જોતી હે;
કહત હે કવીગંગ, અકબર બાદશાહ,
રૈયત કે માટ સારી સુખ કલા ગોતીહે. ૧
ગર્વી ગુજરાત લીની, મુઝફ્ફરકું હાર દીની,
બંગાલમેં ગાદી કીની, દોદકું હરાયોહે;
માનવંત માનસીંહે, ઓઢીયા કબજ કીનો,
કાશમીર કેરા શાહકું પન ડરાયે.હે;
સીંધ, કંદહાર લીનો, માલવા કબજ કીનો,
અહમદ નગરમેં શાહતો દીખાયોહે;
જેપુર વઃ જોધપુર, શાહસેં સંબંધ કીનો,
ગંગ-સમ ભાવ થારો સબસેં નંખાયોહે. ૨

ઔર જહાંપનાહ! હમેરી આખીરકી યહ આશીષ હે કે—

બત્રીશા સવૈયાનો રાગ.

શુકલકા શશી જ્યું બધતે—
બધતે દીન એકજ પુરન હોતા,
ઔર પ્રકાશ જ સૂર તના દીન—

આર્ધ બીજે બધતા ચલ જાતા,
તેસીં રીતેં સમપુરન હો શશી—
શુકલ પેહ કલા શિત થારી,
ગંગ કહે અરીકાં હૃદયેં પર—
—છાંઉ રહો સુર-તેજ બધારી.

અકબર—ધન્ય હે તુંમારી કાવ્ય-શક્તિકું.

બીરબલ—જહાંપનાહ! ઇસ્કી ઉપમા મુઝે બ્હોત અઝીઝ લગતી.

ગંગકવી—ઔર તુમારા તેજ ઐસા હે કે જૈસે—

સોરઠો.

બનત ઉલ્લૂક બલહીન, દેખત સુર પ્રકાશકું,
અરિ સબ બનતા દીન, પ્રચંડ તુઝકું દેખકર.

અકબર—અચ્છા! કવિરાજ! મેં આજરોજ એક અચ્છી પાદપૂર્તી લાયા હું. તુંમ ઇસ્કું પુરન કરોગે?

ગંગકવી—ખાવીંદ! મેં નહિ કર શકું તબ દુસરા ઇતના ઉમરાવોં કરદેનેં વાલા તૈયાર હે!

અકબર—સુનો! પાદપૂર્તી યહ હે કે—કબૂ ન બુઝત પ્યાસ. ઇસ પાદપૂર્તી પુરન કરનેકે બાસ્તે મેં થોરાસા બખત દિલાતા હું. (થોડો વખત રહીને) ટોડરમલ્લ તુંમ યહ પાદપૂર્તી પહિલા પૂરન કરો.

દોહરા.

ટોડરમલ— સબ ઋતુમેં ધરતા દિખો, ચાતક જલકી આશ,
મગર ઋતુ બર્ષા વિના, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
માનસીંહ— લડવૈયાઓ હજારકું, મોકલે ખુદા પાસ,
મગર શૂર સરદારકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
ચાંપરાજ— ચરન પતિકા ધુંઇ પીએ, બત્સલ નારી ખાસ,
નેકબખ્ત સબ નારીકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
ફૈજી— પઢે બ્હોત પંડીત સબ, દેવ લોકકી પાસ,
મગર સચ્ચકું પઢનકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
જગન્નાથ— કમલ વિષે ચૂસત મધુ, સારા દિનમેં ખાસ,
મગર પ્યારસેં ભ્રમરકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
ગંગકવી— રૈવત પ્રિયકર શાહકા, દર્શકી ધરૂ મેં આશ,

દેખું ફિર ફિર મુખ મગર, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.

બીરબલ— હાજત મૂજબ ભોગવે, સબ ત્રિય ભોગ-બિલાસ,
મગર વ ઓરત જાતકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.
ઔર, ભલે બ્હોત નુકશાન હોત, ભલે પરે ખૂબ લાસ,
મગર, જીદ કરંતા રાયકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.

અકબર—અચ્છા ! બિરબલ...

વીદુષક—સાહેબ ! સાહેબ ! મારી એક પાદપૂર્તી સાંભળી લ્યો.

દોહરો.

શિરપર જુત્તા માર કર, કર દેતી નિજ દાસ,
. તબભી ઓરત જાતકી, કબૂ ન બૂજત પ્યાસ.

અકબર—તેં અચ્છી પાદપુર્ત્તી બનાઇ હે ! અચ્છા બિરબલ ! કલ રોજકી મેરી હાજત યહ સબ અમીરૂંમેં જાહિર કર;

બીરબલ—કરતા હું ખાવિંદ ! (ઉભા થઇ)નામદાર જહાંપનાહકા ઐસા હુકમ હે કે જીસ્કે ઘરમેં અપની ઓરત અપના ખાવિંદસેં નેકબખ્ત રહતી હોવે ઓર સારી જીંદગાનીમેં પાક રહતી હોવે ઉન્તેખડા હોકર પાદશાહકી સમીપમેં જાહિર કરના !

વીદુષક—હાં ! બિરબલજી તમે તમારી વાત પહેલી જાહેર કરો !

બીરબલ—મેં તો બાદશાહકું કહ ચુકા હું કે ઓરત જાતકી પકી ખાતર જમા નહિ હો શકતી,

વીદુષક—પણ તમને બહારથી કેમ લાગે છે ?

બીરબલ—(ધીમેથી ઇશારો દેખાડી) ચૂપ રહે ! ભૂલ ગયા રસ્તેકી બાત !

વીદુષક—બહુ સારૂ લ્યો નહિ બોલું, સાહેબ ! ઘેર જઇ મારી ઓરતને પુછી આવું કે તું નેકબખ્ત છું કે નહિ ?

અકબર—ઉસ્મેં પુછનેકા કયા સબબહે ? તુમકું ખબર નહીંહે ?

વીદુષક—ઠીક મહારાજ ત્યારે ! આપણી ખબર તો પાદપુર્તિમાં કહી તેવી છે ! બીજું ઝડપી શકું તેમતો નથી.

અકબર—(થોડીવાર પછી) અચ્છા ! ઈસ સભાસદસેંભી યહ સવાલકા જુવાબ નહિ મિલતા હે ઇસલીયે મુઝે ઐસા માલુમ હોતા હે કે કોઇકું ભી અપની ઓરતકી નેકબખ્તોકી પકીખાતર જમા નહિ હો શકતી હે !

વીદુષક—હાં ! બધે લાગે છે તો આપણા ઘર જેવું !

ચાંપરાજ—ખુદાવિંદ ! મારી અરજ શ્રવણ કરો ! (જુસ્સાભેર)

વિદુષક—હાં હાં ! જરા ધીમા ધીમા બોલો ! કાનમાં ધાક પડે છે.

ચાંપરાજ— ઇંદ્ર સભાની ગઝલનો રાગ.

એ શું વદો છો મુખેથી હે દિલ્હીપતિ !
ક્ષત્રી વંશમાંથી નાશ નથી થઇ સતી !
સ્ત્રીની પેઠ દીસે મુગ્ધ સર્વ સભાજન,
બાયલાની પેઠ બેશી રહે ન ક્ષત્રી તન !
સૂર્ય ઉદય પશ્ચિમમાં હજુ નથી થયો !
ક્ષત્રી વીર કેરો નાશ નથી થઇ ગયો !
મારે ઘેર છે ખરેખરીજ સતી નાર,
ટેક નહિ તોડવાની તેહ રતી ભાર,

વીદુષક—વાહ ! નામ તો રાખ્યું ખરૂં !

ગંગકવી—ધન્ય હે ! હાડા ધન્ય હે ! તેરી જનનીકું !

મનહર. (કવીત.)

ધન્ય ! ક્ષત્રી વીર ધન્ય ! ધન્ય ધન્ય જનની તેરીકું,
ધન્ય ! તેરા કૂળ હાડા ! ક્ષત્રી ટેક રખણી હે !
ખાડા કોઉ દિન ખસે, હાડાતો ન ખસનેકા,
બાદશાહ ! એસેકીતો, નારી સતી પક્કી હે !
પેખ કર સની નાથ, ખુન હાડાકો તપાગો,
દુજા ક્ષત્રી વીર નાંહી, મુખે લાજ નખ્ખી હેં !
કહે ગંગ સુનો શાહ ? હાડા તો દિખાતા સચ્ચા,
પ્રભૂઓતો સતી સચ્ચી, ઉનકા ઘર રખણી હે !

વીદુષક—અહાહા ! દેખો સહુના મુખ ! ફીકા ફચ જાણે પાંચ સાત વરસના ભૂખ્યા.

લાલખાં—(શેરબેકના કાનમાં)ઉન્ને તો અપની લાજ લી,તો અચ્છા નહીં હોતા હે !

શેરબેક—જહાંપનાહ ! હમ મુસલમાનકા લડકેકી ઉન્ને શરમ તોડ ડારી. હમ સબી અમીર બેઠ રહા ઔર વો મુગલરાજકા નોકર ખડા હોકર બેશરમસેં બોલા ! ક્યા હમેરી બાણી નેકબખ્ત નહિ હોવે ! હમે એસા સમજ રહાકે ખુદાવિંદ સામને ખડા હોકર કૌન બોલે ?

અચ્છા! મેં અભીને અભી બુંદીકોટા જાતાહું ઓર ઉનકી ઓરતકી નેકબખ્તી સબી ઉમરાવકી પાસ દિખલા દઉંગા!

બીરબલ—બૈઠ રહે! આબરૂ ગુમાને વાલા હુવે હે કે કયું? શેરએક! ક્ષત્રી વીરકી તપાસ કરનેમેં કુચ્છ ફાયદા નહિ મિલેગા!

શેરએક—તુમ કેસે જાનો? વો તો મેરે શિર હે કે તુમારે?

બાદશાહ—અચ્છા! મગર ઐસી સરત કરનેકી જરૂરીયાત હે કે જીસકી બાત જુઠ સાબીત હોવે તબ ઉસકુ ફાંસીએ લટકનાં ચહીએ.

શેરએક—અચ્છા ખુદાવિંદ! મેં યહ સરતસેં બહોત ખુશી હું!

બીરબલ—અરે શેરબક! મુફતકા મરજાયગા! માફી મંગલો.

લાલખાં—ડરાતે હો કાયકું? હાડાકા પક્ષ કરતે હો?

વીદુષક—બિરબલ સાહેબ! ચુપ રહો! નહિ તો વળી બીજું કાંઇક આળ આવશે! મીયાંને હોંશ પુરી કરી લેવા દો.

શેરએક—જહાંપનાહ! મેં અભી બુંદી કોટા જાતા હું ઓર જહાં તલક પીછા ફીરું તહાં તલક યહ હાડાકું પુરા બંદોબસ્તમેં રખના ચહીગે.

બીરબલ—મત ડરો! પુરા બંદોબસ્ત હોયગા.

અકબર—બિરબલ! અબ કચેરી બરખાસ્ત કરો.

બીરબલ—જૈસા હુકમ સરકાર.

(સર્વે જાયછે)

समाप्तोयंद्वितीयांक:

અંક ૩ જો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—બિરબલનું ઘર.

પાત્રો:—બિરબલ, ચાંપરાજ અને વિદુષક.

(ચાંપરાજ બેઠો છે અને વિદુષક પ્રવેશ કરે છે.)

વિદુષક—કાં ઠાકોર? તમે તો બારે જબરા હો?

ચાંપરાજ—જે સત્ય હોય તે કહેવામાં અને ક્ષત્રીવીરોનું તેજ જતું અટકાવવામાં હમેશાં તત્પર જ રહેવું જોઇએ, વિદુષક!

વિદુષક—એ બધી પંચાત હવે મૂકી દ્યો અને મને ખાનગી રીતે કહોને કે તમારાં રાણીજી કેવાં છે?

ચાંપરાજ—મિત્ર વિદુષક ! એ તું શું બોલે છે?

મનહર.

સમુદ્ર મર્યાદ મૂકે, સૂર્ય અંધકાર કરે;
• અને કદિ સિંહ–સુત ઘાસ તો ખ.વા જશે;
કાગ હંસ થઇ જાય સંત ચિત્ત ક્રૂર થાય,
કદિ પશ્ચિમ દિશામાં સૂર્ય પણ ઉગશે;
કાષ્ટ ટેક તોડી કદિ જળમાંહે ડુબી જાય,
ઉથલ પાથલ ભૂમિ કદીએ થઇ જશે;
પણ ખરી ક્ષત્રીયાણી, હજારો ઉપાય કર્યે,
પતિવ્રત્ત પોતા તણું, કદિ નહિ મૂકશે.

વિદુષક—બહુ સારૂં, અમો તો ક્ષત્રાયાણીઓ પતિવ્રત્તા જોઇ ઘણા ખુશી થઇશું ! બીજું શું ? પણ તમે જો મારા ઘેર ખરેખરી ક્ષત્રીયાણી પાસે મારી દશા જુઓ તો હસશોને રડશો !

ચાંપરાજ—એટલું બધું શું છે? વિદુષક!

(બીરબલ પ્રવેશ કરે છે.)

વિદુષક—એતો બિરબલ બહાદુર જાણે છે !

બિરબલ—ક્યા ?

વિદુષક—માથામાં ટાલ પડી છે એની વાત !

બિરબલ—(હસે છે) હા હા હા હા ? બ્હોત અચ્છી બાત ! હરકે શિરપર ટાલ પડી હે ! ચાંપરાજ ઠાકાર !

ચાંપરાજ—ત્યસકે ? વિદુષક ! તું તો બીજાને ઉડાવ એટલુંજ કે ? ઘેર તો ટકાના ત્રણ શેર.

બીદુષક—ત્રણશેર શા વાસ્તે ભાઇ ? પાંચશેર ! મારી મારીને છુંવજ કાઢી નાંખે છે !

બીરબલ—ઠાકોર ! શેરએક છુટ કરકે ગયા હે મગર સાલા મર જાયગા.

વીદુષક—બહુ સારૂ રાખો હ્યો ! જોઇ છે શેરએક મીયાંની બહાદુરી. એ શેરએક મીયાંએ પોતેજ એક જબરો શીકાર કર્યો તે તમે જાણો છો ?

બીરબલ—ક્યા બહાદુરી કીઇ ?

વીદુષક—એક દિવસે સિંહનો શિકાર કરવાને મીયા જંગલમાં

મયા પણ સારા નસીબે સિંહ તો કયાંઈ ન જણાયો એટલે મીયાંએ તો પાંચ સાત મોરનો શિકાર કરી નાંખ્યો !

બીરબલ—(હસીને)વાહ ! વાહ ! બ્હોત જબરી બહાદુરી કીધ !

વીદુષક—જબરી નહિ ત્યારે શું નબળી ?

(નેપથ્યે)આવ્યા અને વળી ફત્તેહ પણ લાવ્યા ?

વીદુષક—કોણ આવ્યું વળી ? મોત કે શું ? તપાસ તો કરૂં !

(જાયછે.)

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—શેરબેકનું ઘર.

પાત્રો:—શેરબેક, લાલખાં અને કમાલખાં.

શેરબેક—(એકલો) યા ખુદા ! પરવરદેગાર ! કીતની તકલીફ ઉઠાઈ તબ પત્તા મીલા ? માલનભી મુઝે બ્હોત અચ્છી મીલગઈથી ઔર યહ બાત તો સચ્ચી કે હાડાકે રાજમેં બંદોબસ્તતો સાલાને પક્કા રખ્ખા હે ! મગર ચાય તૈસા હોવેને ? અપને કયા ? અપને અપના કામ કર લીયા ! ઓર અભ્ભી જાનોકે હાડાકું સૂલીએ ચડા દીયા ! (થોડીવાર વિચાર કરીને) ઉસ સાલેકુ તો સૂલીએ જ ચડાના ચઈએ. સાલેને હમેરી મુસલમાનકી લાજ લી; ઔર સાલા મગરૂભી બી બડી કરતાથા ! અચ્છા ! અબતો મારી બી ના દિલાઉં !

(લાલખાં અને કમાલખાં પ્રવેશ કરે છે.)

લાલખાં—કયું દોસ્ત ? કૈસા કામ હુવા ?

શેરબેક—બ્હોત અચ્છા ! શેરબેકકી કીધર ફત્તેહ નહિ હોતી !

કમાલખાં—બ્હોત અચ્છા ! લાલખાં ? શેરબેકકી કયા બાત વોનો આસ્માનકે તારેકું બી કહો તો જમીનપર લા દે, ફિર ઇતની-સી બાત મેં કયા ?

લાલખાં—સચ્ચ કહેતે હો કમાલખાં ! શેરબેકકા ઉસ્તાદ બી બ્હોત અચ્છા થા ! ઓર શેરબેક ! તુમને કૈસી તરહસેં પત્તા મીલાયા વહ બાત તો હમકું કહો !

શેરબેક—યાર ! દેખ ! યહ બાત દુસરા કોઇકુંભી મત કરનાં ! મગર અપનકું શુલીએ ચઢનેકા વખ્ત આવેગા !

લાલખાં અને કમાલખાં—વાહ ! યાર ! ઇસમેં કયા ? હમતો ઐસી બાત દિલમેંજ દાટ દેતે હે !

શેરબેક—અચ્છા તબ સુનો ! મેં પહિલા બુંદીકોટા ગયા તબ તો મેં ઐસા ગુંચવા ગયા કે કુચ્છ કહેનેકી બી બાત નહિ ! યાર. મગર મેં તો પીછેસે ઐસા કામકીયા કે એક માલનકુ હાડાકે ઘરૂં ભેજી !

લાલખાં—તબ કયા હુવા ?

શેરબેક—સાલે હાડેકે ઘરમેં તો ઐસા પક્કા બંદોબસ્ત રખ્ખા હે કે કોઇ બિન પિછાનવાલા તો ઉસ્કા મહેલકા દેદાર બી ન કર સકે ! માલનકું તો ભેજી મગર બિચારીકું બ્હોત માર પડા ! શીર ફુટ ગયા ! પગ તુટ ગયા ! સરીરે લોહી નીકલા ઓર વોતો બિચારી ઘોરમેં પહુંચને જેસી હુઇ !

કમાલખાં—ફીર કયા હુવા ?

શેરબેક—ફીર વહ માલનને ઐસી જુગ્તી લગાઈ કે અપના બેડા પાર હો ગયા !

લાલખાં—કીસ તરહસે ?

શેરબેક—વહ માલનકું એક રથમેં બ્હોત અચ્છે અચ્છે કપડે પહિરાકર રાનીકી ફુઇજી ઓર હાડાકી ફુઇ બનાકર ભેજી ! રાનીકું વહ માલનને ફુસલા દીઇ ઓર અપના કામ પાર ઉતાર દીયા. ઉસ્કા ઘર કૈસા હે. ઉસ્કા મહેલમેં કૈસી કૈસી જીનસેં અચ્છાહે ! મહેલકી બાંધની કૈસી હે યહ સબ બાત મુઝે વહ માલનને મીલા દીઇ.

કમાલખાં—મગર યાર ! હાડા ઐસા બોલે કે યહ સબ બાતતો તુંમને કોઇ લુંડી માર્ફત મીલા દીઇ હોવે ! તબ કયા કરના ?

શેરબેક—યાર ! ડરો મત ! મેં કુચ્છ કેચ્ચા દિલકા નહીં હું ! સબી બાત લાયાહું ઓર ઉસ્કી રાનીકું હાડાને એક કટાર ઓર રૂમાલ ઉસ્કા દેદાર કરનેકે બારતે દીયાથા વહ જીનસેં વહ માલન મેરી પાસ લે આઇ !

લાલખાં—હાડાકી રાનીકું કીસ તરહસેં સમઝાઇ ?

શેરબેક—માલનને ઐસા સમજાયા કે વહ જીનસેં મેરે લડકેકે બારતે ચહાતા હે !

કમાલખાં—શાબાશ હે જુગ્તીકું ! મગર શેરબેક ! ફીર બી ઐસા બોલેકે વહ જીનસેં તો તુંમને બેચાતી લેકર ઇધર લાયા હો તબ કયા કરનાં ?

શેરબેક—તબબી મુઝે વહ માલનને ઐસા કીયા હે કે ઉસ્કી

કાળી જાંગપરે એક પયસા ભર કાલા ડાઘ હે !

લાલખાં—હો ગયા અપના તો બેડા પાર તબ !

કમાલખાં—શેરએક ! યહ બાત માલનને કીસી તરહસે પીછાની ?

શેરએક—ફુઇજી ઔર ભત્રીજા બક્ત દોનું સાથ ગિન કપડે ન્હાનેકું બૈઠી તબ વહ ચતુર માલનને ઉસ્કા ડાઘ દેખ લીયા !

લાલખાં—(હસે છે) હ હ હ હ–અચ્છી જુગતી ચલાઇ !

કમાલખાં—અબતો ચલો કચેરીમેં ! અપની અચ્છી તરહસે ફત્તેહ હુઇ હે !

શેરએક—હા, ચલો—

(સહુ કચેરીમાં જાયછે)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—અકબરની કચેરી.

પાત્રો:—અકબર, બિરબલ, વિદુષક, ચાંપરાજ, પહાડસિંહ, શેરએક, લાલખાં, તાનસેન, પ્રતિહાર વિગેરે.

પ્રતિહાર—ભરતખંડ શેહેનશાહ અકબર બાદશાહકી હજુર સબ અમીરંકી સલામપે નિઘાહ રખ્ખો મહેરબાંન—

(સર્વે બેસે છે.)

અકબર—બિરબલ અપના રાજ્ય વ્યવહાર કીસી તરહસે ચલતા હે ?

બિરબલ—ખુદાવિંદ ! રાજ્ય વ્યવહાર બ્હોત અચ્છી તરહસેં ચલતા હે ઔર,

બત્રિશા સવૈયાની ચાલ.

દોનું મુસાફર આઇ ચઢે—
અપને પુરમેં દિખ સુખી પ્રજાકો,
રૈયતકું દિખ હુન્નરમેં મશગુળ
વ પાગત સુખ–મજાકો !
ઔર કહત મુખસેં વ મુસાફર,
રામકા રાજ્ય દુજા દિખલાતા,
ગીરફતાર રહેત પૂજા સુખમેં—
યહ રાજ્ય વિષે દિન સારા.

નામદાર ! ઐસા અપના રાજ્ય વ્યવહારકે લીયે અપની પ્રજાકી સ્થિતિ હે !

અકબર—બિરબલ ! અપની રૈયત ઐસી રીતીસેં હુન્નરમેં મશગુલ રહતી હે વહ બાત સુનકર મેં બ્હોત ખુશ હોતા હું ! ઔર બિરબલ !

બિરબલ—જી હજુર !

અકબર—અપના લશ્કરી બંદોબસ્ત કૈસા હે ?

બિરબલ—નામદાર ! લશ્કરમેં કુચ્છ તરેહકી ખલલ નહીં ઉસલીયે બિન ફિકર રહો.

અકબર—ઇસ વખ્ત પરદેશમેં કિતના લશ્કર હેં !

બિરબલ—નામદાર ! વહ મુસરજી લાકકા જબાલકું પકડનેકે બાસ્તે થોરાસા લશ્કર ભેજા હે ઔર દુસરા સબ પ્યાદલ ઔર અસ્વાર દિલ્હીમેં હે !

અકબર—અચ્છા ! કયું તાનસેનજી ! તુંમને વહ પુસ્તક પુરા સીખ લીયા હે કે ?

તાનસેન—નામદાર ! આખીરકા પ્રકરન બાકી રહાહે સો દોતીન દીનમેં પૂરા હોનેકા હે !

અકબર—ઉસ પુસ્તકમેંસે એક ગઝલ ઇસ સભાકી બીચમેં ગાકર સુનાઓ !

તાનસેનજી—સુનો નામદાર, અભિમાન વિષે થોરા પદ બોલતા હું !

ગઝલ.

મૂરખ કયું હોત તેં હેરાન !, ધરત કયું ઊરમેં અભિમાન !
અનળ હે યે, અનિલ નહિહે, સુગંધ બિના જ બંધ મિલે.
ન અચ્છા રંગ ઉરમેં હે, મિલે દુઃખ સંગ કરનેસેં;
મૂરખ અભિમાન શરન કયું જા ? જનેંસેં બ્હોત દુખ હોતા,
કરનકી હુઈ દશા કૈસી ? દુર્જોધનકી ભીં હુઇ ઐસી,
કહતહે તાનસેનજી યે, મિલે દુઃખ સંગ કરનેસેં.

અકબર—અહા ! કયા ઉપદેશ દીયા હે ? તાનસેનજી પુસ્તકતો બ્હોત અચ્છા હોયગા !

બિરબલ—સચ્ચા નામદાર ! યહ ગઝલ બ્હોત અચ્છી હે !

અકબર—અચ્છા. (શેરબેક સામું જોઇ) શેરબેક ! તુમ કયા અહેવાલ લાયા !

શેરબેક—નામદાર ! મેં વહાં ગયાથા ઓર ઉસકી નાપાકી આપકી હજુર દિખાનેકી અબ રજા મંગતા હું.

અકબર—અચ્છા ઇસકી નાપાકી સાબીત કર દો.

શેરબેક—જહાંપનાહ ! વહ રાની બ્હોત ખુબસુરત હે ઓર ઉસકા રહેનેકા મહેલ ઉત્તર દિશાકી બાજુમેં હે. અબી સુનો ! મેં ઉસકા મહેલકી અંદરકી રચના કહતાહું. મેંને ઉસ ઓરતકી સાથ એક સોનેકા પલંગપર એશ આરામ કીયા હે. ઉસ પલંગકું એક અચ્છા છત્રહે. હીરકી સફેત કપડેકી મચ્છર દાનીહે. દો કાચ પલંગકી દોનુ બાજુ હર હમેશ રહતે હેં ઓર એક જબરા લાલ રેશમકા પંખા ચલતા રહેતા હે !

બિરબલ—ઐસા પુરાવા એક હુંડી માર્ફત બી મીલ જાવે ! ઇસમેં કયા ? કેયું ચાંપરાજ હાકોર ?

ચાંપરાજ—હા નામદાર. એવી બાબતતો મહેલની દાસદાસીઓ જાણેજ ! એમાં નવાઇ શી ! કાંઇ બીજો સત્તાવાર પુરાવો આપે તો સાચું માની શકાય !

શેરબેક—અચ્છા તબ દેખો. હાડાકું પૂછોકે યહ કટાર ઓર રૂમાલ ઉસકો રાનીકું દેદાર ઔર પૂજા કરનેકે બાસ્તે દીયા થા ? યહ જીનસેં મેરી માશુકને મુઝે દોસ્તી કે બાસ્તે ભેટ કીઇ હે ! (કટાર અને રૂમાલ બીરબલને આપે છે.)

બિરબલ—(વિચાર કરીને) ઐસી કટાર તો મિલે, ઓર ઐસા રૂમાલ બી કપડે બેચનારકી દુકાનસેં ચઇએ ઇતના મીલે ! ઇસમેં કયા નવાઇકી બાતહે ખુદાવિંદ ? યહ બી પુરાવા અચ્છા ઔર સતાબાર નહિ કહા જાતા.

વિદુષક—મીયાં સાહેબ પુરાવા ઠીક લાવ્યા છે ! અદ્ધરથી ઉડી જાય તેવા ! અને પેલા લાલખાંતો દાંત જ પીસ્યા કરે છે બિરબલજી સામે !

અકબર—કયું ચાંપરાજ ! યહ પુરાવા સત્તાવાર હો શકે?

ચાંપરાજ—ખુદાવિંદ ! એ કટાર અને રૂમાલથી મારી ઓરતની નાપાકી કાંઇ સિદ્ધ થઈ ન શકે ! કેમજે બિરબલજીના કહ્યા પ્રમાણે એ ચીજો તો ગામમાંથી વેચાતી પણ મળી શકે !

અકબર—અચ્છા શેરબેક ! તબ કુચ્છ દુસરા પુરાવા હે ?

શેરબેક- નામદાર ! દુસરા પુરાવા બી દેનેવાલા મેં તૈયાર હું મગર મેરેકું ઐસા બોલનેમેં શરમ હોતી હે !

બિરબલ—ઇસમેં કુછ શરમકા કારન નહિ હે!

શેરબેક—તબ સુનો મેં ઇસકીસાથ એશ આરામ કીયા હે ઉસકા જબર જસ્ત પુરાવા યે હે કે ઉસ ઓરતકી ડાબી જાંગપર એક પયસા ભર કાલા ચકમ્મા હે! ઉસમેંસે આપ નામદાર ધડા બાંધ લેગે કે મેંને ઉસકું નાપાક કીઇ હે કે નહીં.

લાલખાં—સચ્ચહે નામદાર ઇસમેં કુચ્છ અંદેશા રખનેકા સબબ નહિ હે!

વિદુષક—જુઓ લાલખાંએ સત્તાવાર પુરાવો આપ્યો એટલે બહાદુરી કરી!

અકબર—ક્યું બિરબલ! ઇસમેં કુછ અંદેશા રહતા હે?

બિરબલ—નામદાર! મુંઝે તો ઇસમેંસે કુચ્છભી ગમ નહિ પરતી હે!

અકબર—ક્યું ચાંપરાજ ઠાકોર ઇસમેં તુમારા ક્યા મતહે?

ચાંપરાજ—(દિલગીરી વદનથી) નામદાર! મારી અરજ શ્રવણ કરો!

અકબર—બોલો.

ચાંપરાજ—

ત્રિતાળી ચોપાઇ.

સુણો અરજ દિલ્હી-પતિ મારી, યાચના કરૂં પાસ તમારી,
નારીનો શો ભરોસો કરવો? એના પ્યારથી અર્થ ન સરવો!
નારી જાતનો જૂઠો છે પ્યાર, ફીટકાર, ધિક્કાર! ધિક્કાર!!
રાજા ભરથરી સાંભર્યો નહિશું? સ્ત્રી-વિશ્વાસે રહિ હોડ કરીશું?
દિલ્હી-પતિ! છે અરજ એ હમારી, પાછો આવીશ સ્ત્રીને ધીકારી.
જેના વિશ્વાસે ખોયો મેં જાન, (તેને) ધીક્કારી આપું જગતને સાન.

બિરબલ—જહાંપનાહ! એ ઐસા બોલતા હે કે મેં મેરી ઓરતકું ફિટકાર દેનેકે વાસ્તે બુંદિકોટા જાનેકી અપની પાસસે રજા મંગતાહું, ઔર ઉસકું ફિટકાર દેકર મેં થોરા દિનમેં ઇધર પીછા આઉંગા!

અકબર—દેખ બિરબલ! વહ રજપૂત હે ઇસ લીયે અપને રાજ્યમેં જાકર અપનેકું કુચ્છ તકલીફ દેને તબ ક્યા કરનાં? ઇસ વાસ્તે યહ કુચ્છ હોનેવાલા નહિ હે!

બિરબલ—જહાંપનાહ! વહ રજપૂત ઓર ટેકવાલા ક્ષત્રી હે

ઉસલીયે મુખસે બોલા કયુ ફીરાનેવાલા નાહીં ! ફીર ખુદાવિંદકી મરજી !

અકબર—અચ્છા ચાંપરાજ ! મેં તુઝે પરવાનગી દેઉં મગર તેરી બદલે દુસરા કોઉ અગીર અપના શીર કબુલ કરે તબ.

ચાંપરાજ—નામદાર !

દેખી તેરી વફાદારી—રાગ.

છે સરત બહુ ભારી, જીંદગી છે સહુને પ્યારી; છે. ટેક.
રજા દો વિચારો આવાર, પ્રિય સરકાર, આવું તત્કાળ,
નારી ભિક્ષા......આં......આં......આં રી. છે.
જાણુંજા ક્ષત્રી તણો છું તન, સિંહ ન લે વદન, ઘાસ કો દન,
વાણી એક ધા.... .આં......આં......આં રી. છે.
અરજ મગં એજ છે સરકાર, રજા દો સાર, નિકર તૈયાર !
મરૂં આ વા......આં......આં......આં રી. છે.

અકબર—વહ કુચ્છભી હોનેવાલા નહિ હે! (કંટાળીને) બિરબલ કચેરી બરખાસ્ત હોનાં ચહીયે.

પહાડસિંહ—નામદાર !

કુંગનવા મોરે કરસે સરક ગયોરે—રાગ.

આપો રજા સરકાર, છું જામીનગારરે. ટેક.
મુદતસર તે નવ આવેરે, મરતો આ જીવ કહાવેરે,
પરવાનગી આપો તેને, દિલમાંહે રૂડેમ ધરીને,
મરવા તૈયાર છું પ્રેમ......
(જો) તે ન આવનારરે. આપો.

બિરબલ—શાબાશ હે સચ્ચા દોસ્ત શાબાશ હે !

મનહર. (કવીત).

ધન્ય ! હે પહાડસિંહ, ધન્ય ! ધન્ય ! દોસ્તી તેરી,
દુજા મેં કેદાર ઔર દીપચંદ દેખા હે !
સચ્ચા ક્ષત્રી સુત દીખા. મિત્ર પરે મક્રમમેં,
હાથ-તલી મિત્ર બૈતો, હજારૂંકું પેખા હે !
દોસ્તકી હે રીત ઐસી, દુઃખમેં શીરભી દીજે,
વેતો મેં ઇસ વખત, નજરસેં લેખા હે,
કહતહે બીરબલ, સુનો શાહ અકબર,
ક્ષત્રી પહાડ સહને, અમર નામ રખ્યા હે.

ઓર કહા હે કે, **દોહરો.**

દોસ્ત તો એસા કીજીએ, જૈસા શિરકા બાલ,
કટે કટ પીછે બધે, મગર ન છોડે ખ્યાલ.

તેસા, **સોરઠો.**

સુના દીપ કેદાર, દીખા આજ મેં પહાડકું,
ઐસી ચઇએ સાર, દોસ્તી સચ્ચા દોસ્તકી.

તાનસેન—ખુદાવિંદ, વહ બાત સચ્ચ હે.

અકબર—બ્હોત અચ્છા! ચાંપરાજ બેલાશક તુમ જાઓ. જાનેકે બાસ્તે મૈં તુમકુ એક માસકી મુદ્દત દિલ:તા હું. યાદ રખ્ખો કે ઇતને વખ્તમેં તુમ નહિ આઓ તબ મેં પહાડસિંહકા શિર કાટનેકા હુકમ દીલાઉંગા.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂં, નામદાર. હવે હું જાઉંછું. (જાયછે.)

અકબર—બિરબલ! ચાંપરાજ દિખાતા હે તો ખરા ક્ષત્રી! કભુ બચન ફિરાનેવાલા નહિ દિખાતા.

બિરબલ—સચ્ચ બાત હે નામદાર! અપના સબ ખંડિયા રાજ્યમેં યહ હાડાકા રાજ્ય બ્હોત નેક ઇમાનદારીસેં ચલ્તા હે, મગર ઉસકી ઓરત ઐસી નિકલી વહ બ્હોત તાજ્જુબીકી બાતહે!

અકબર—અચ્છા બિરબલ! અબી મેં જાતા હું. પિછેસેં તુમ કચેરી બરખાસ્ત કીજીઓ.

બિરબલ—પધારીયે સરકાર. (અકબર જાયછે.)

વીદુષક—ગઇ આતો હાડાની લાજ! બિરબલજી બહાદુર!

બિરબલ—ચુપ રહે! ચોપદાર કચેરી બરખાસ્ત કર.

ચોપદાર—કચેરી બરખાસ્ત, નિગાહ રખ્ખો મહેરબાન.

(સહુ વેરાઇ જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—માર્ગ.

પાત્રો:—બિરબલ અને વીદુષક.

બિરબલ—વિદુષક! તેં કચેરીમાં ક્યા કહેતાથા, બોલ!

વીદુષક—હું તો એમ કહુંછું કે આ તમારા મિત્ર હાડાની લાજ ગઇ!

બિરબલ—ઇસ્મેં અભી તલક મુઝે કુચ્છ અંદેશા રહતા હૈ।

વીદુષક—અહોહો! હજી અંદેશો રહે છે? વાત તદ્દન ઉઘાડી પાડી દીધી તોપણ હજી અંદેશો રહેછે? હાં! સમજ્યો! એનો હાડાની મિત્રતા દેખાડતા હશો! અને કાંતો શેરએકનું ઉંધું વાળી દેવા બેઠા હશો! એમ કહોને?

બિરબલ—નહિ! ઉસમેં કુચ્છ પક્ષપાતકી બાત નહિ હૈ! હાડાકી ઓરત ઐસી ક્યું ન હોવે? ઇસ્મે કુચ્છ ભેદ હેગા!

વીદુષક—ભર્તૃહરી અને પીંગળાની વાત આવડે છે? શું ભર્તૃહરી જેવા મહાન્ ચક્રવર્તી રાજાની માનીતી રાણીની એવી વાત માની શકાય?

બિરબલ—(મુંઝાઇને) વહ બાત ચ્હાય તેસી હોવે મગર યહ બાત મુઝે ઝૂઠ ઔર ગલત લગતી હૈ।

વીદુષક—ત્યારે કચેરીમાં કેમ કાંઇ ન બોલ્યા?

બિરબલ—ક્યા બોલે? બાદશાહકા બિચાર ચાંપરાજકી ખિ-રૂદ થા!

વીદુષક—પણ ચાંપરાજે કબુલ કર્યું તેનું કેમ?

બિરબલ—યાર! અભી ચાંપરાજકું જાને તો દો! ઇસ્મેં-સે ક્યા નઇ જૂની હુઇ યહ કોન જાને?

વીદુષક—ઠીક હવે એમ કહો! પણ ચાલો પેટમાં તો કર-મીયા બોલે છે!

બીરબલ—ચલો. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પહાડસિંહનું મકાન.

પાત્રો:-પહાડસિંહ, વિજયસિંહ, વિમળમતિ અને ચાંપરાજ.

પહાડસિંહ—(ગમગીન ચહેરે)

દશા આ શી થઈ મારી—રાગ.

અરે પ્રિય મિત્ર! તવ નારી! ઠરી શું તે વ્યભિચારી! ટેક.
મિત્ર શિરે દુઃખ પડ્યું ઘણું, કરજે, હરિ! સાહાચ્ય,
આફત મોટી વીદારજે, લાગેછે દીન પાય;
પ્રભુ! દો દોષ ઉતારી, અરે પ્રિય મિત્ર! તવ નારી!

ક્ષત્રી-પતિન એવી નહીં, હોતી જોઇ કદાય,
કાંઇક ભેદ હશે ખરો, સમજ તરે સદાય;
અરે ઇશ સત્ય દો તારી, અરે પ્રિય મિત્ર ! તવ નારી !

ખરે, પણ તેમ કદાચ નહિ થાય અને 'કસાઇને ઘેર કુશળ' એ કહેવત સાચી પડશે તો? હા તો,

જોડી તમે નવ જોઇ માડી !—રાગ.

ઇશ્વરા ! ચાહું અમર કીર્તી, (૨)
અન્ય નહિ મળે પ્રસંગ આવો, મરવું મિત્ર વતી. ઇશ્વરા. ટેક.
પ્રભૂ જો ગડેતલ વીતાવે (૨),
તો આગીને જીવ પહાડ નામ અમરજ કહાવે. ઇશ્વરા.
મિત્ર જો ફાંસી ઉપર લટકે (૨),
તો એવો દેખાવ મારા દિલે અતિ ખટકે. ઇશ્વરા.
તેથી હે ઇશ્વર ! ઇચ્છું છું (૨),
મિત્ર-મુક્ત મૂકાવી માહરું કરો જુદું માથું. ઇશ્વરા.

હા ! સોનરાણી ! ખરી ક્ષત્રિયાણી ! પ્રિય-મિત્રની રાણી ! તે વ્યભિચારિણી ગણાઇ ! પણ હે ઇશ્વર આવા પ્રસંગમાં મારું નામ અમર કરી જવાની મારી જિજ્ઞાસા અભિતૃપ્ત કરજે !

(વિમળમતિ પ્રવેશ કરેછે).

વિમળમતિ—નાથ ! આજ કેમ ચહેરો ગમગીન ભાસેછે ?

ઇંદ્રસભાની ગઝલનો રાગ.

ગમગીનીમાં ગિરફતાર, સ્વામી દિસો કેમ ?
ચાર કાજે આવ્યા તોય દિસો ન કુશળ ક્ષેમ !
પ્રેમથી વિદિત કરો મિત્ર તણી વાત,
સ્વામી ! સૂણવાની તેહ છે અતીશે ખાંત.

પહાડસીંહ—પ્યારી ! પ્રિય મિત્રની વાત આ મુખથી કહી શકાતી નથી !

વિમળમતિ—નાથ ! એટલું બધું શું છે ? કાંઇ વિપરિત થયું છે કે શું ?

પહાડસીંહ—હા ! એમજ થયું છે. પેલો દુષ્ટ શેરબેગ બુંદી-કોટા જઇ સોનરાણીનું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરી આવ્યો અને ચાંપરાજને ખોટો ઠરાવ્યો !

વિમળમતિ—એ શું કહોછો નાથ ! સૂર્યમાં ઝાંખ ન જ હોય !

પહાડસીંહ—પણ અત્યારે તો કલંકમય ચંદ્ર દર્યો !

વિમળમતિ—પણ પ્રાણનાથ ! કિંચ તેજવાળી ક્ષત્રીયાણીને શીતળ ચંદ્ર કેમ કહી શકાય ? કાંઇક ભેદ કે પ્રપંચજ હોવો જોઇએ.

પહાડસીંહ—ગમે તેમ હો પણ ખુલ્લી નજરે તેને પ્રપંચ કહી શકાય તેમ નથી ! કારણ એ છે જે એ શેરબેક સોનરાણીના મહેલની સઘળી રચના મ્હોંએથી વર્ણવી બતાવે છે વળી ચાંપરાજે પૂજનને વાસ્તે જે કટાર અને રૂમાલ સોનરાણીને આપ્યાં હતાં તે, એ દુષ્ટ રજુ કરેછે એટલુંજ નહિ પરંતુ સોનરાણીને વ્યભિચારણી ઠરાવીને તે એટલી નિશાની આપે છે કે તેની ડાબી જાંગ ઉપર એક કાળું ચકામું છે ! આથી ખુલ્લી નજરે પ્રપંચી વાત નથી લાગતી તેથી ચાંપરાજને જીવ ખોવાનો વખત આવ્યો છે. પરંતુ જે સ્ત્રીના વિશ્વાસ ઉપર તેણે પોતાનો જાન ખોવાની હોડ કરી તે સ્ત્રીને ફિટકાર દેવાને એ બુંદીકોટા જાયછે અને એ એક માસમાં પાછો ન આવે તો એને બદલે શીર આપવાની મેં બાંહેધરી લીધીછે !

વિમળમતિ—ઘણુંજ સારૂં કર્યું નાથ ! એથી હું ખુશી થાઉંછું. મિત્રને વાસ્તે માથું આપવું એ દરેક સન્મિત્રનો ધર્મ છે, તેમાં વળી આપણે ક્ષત્રીઓ છીએ.

પહાડસીંહ—પ્રિયા વિજયસિંહ ક્યાં છે ?

વિમળમતિ—બોલાવું ?

પહાડસીંહ—હા.

વીમળમતી—(જરા દૂર જઈ મોટેથી) વિજયસિંહ ! અરે વિજયસિંહ !!

વીજયસીંહ—(નેપથ્યે) એ આવુંછું માતુશ્રી. (પ્રવેશ કરેછે) શું આજ્ઞા છે ?

પહાડસીંહ—બેટા ! તારે ચાંપરાજ સાથે બુંદીકોટા જવાનુંછે.

વીજયસીંહ—શા વાસ્તે ?

પહાડસીંહ—જો પેલો શેરબેક સોનરાણીનું પાતિવ્રત્ય ભંગ કરી આવ્યો તેથી ચાંપરાજને ફાંસીએ ચડવાનું છે પરન્તુ સોનરાણીને ફિટકાર આપવાને બુંદીકોટા જવાની ચાંપરાજની ઇચ્છા હોવાથી તારે તેની સાથે જવું. તને મોકલવાનો હેતુ માત્ર એટલોજ છે કે તેને સાથે રહી તારે વિલંબ કરાવવો અને તેને એક માસની મુદત આપવામાં આવી છે તે વટાવી દેવી.

વીજયસીંહ—એમ કેમ પિતાજી ? જો તેઓ મુદતસર ન આવે તો બાદશાહ પાસે ખોટા ઠરે ?

પહાડસીંહ—જો તે મુદત પછી આવે તો સારૂ કેમજે તે મુદત દર્મીયાન ન આવે તો મેં તેની બદલ શિર આપવાનું કબુલ કરયું છે ! મિત્રને વાસ્તે હું જાનની દરકાર કરતો નથી !

વીજય—ઘણુંજ સારૂ કરયું પિતાજી ! એવા કામમાં કદિ આખા કુટુંબનો નાશ થઇ જાય તોપણ શું થયું ? મિત્રની રીતી એવીજ હોવીજ જોઇએ. મ્હારે ભર્તૃહરી શતકમાં મિત્રના ધર્મ વિષે ઘણા શ્લોકો આવ્યા છે અને તેમાં પણ આવોજ ધર્મ દર્શાવેલો છે પિતાજી !

વીમળમતી—નાથ ! આપે આવું સુકૃત્ય માથે લીધું એ ઘણું સારૂં કરયું છે ! પરન્તુ મારી એટલી ઇચ્છા છે કે હું વિધવા થઇને રહું અને આપનો પ્રાણ ખોવરાવું એ કરતાં ચાંપરાજને બદલે હુંજ જો મસ્તક ખોઉં તો વધારે સારૂં. આપના જવાથી કુટુમ્બનું ભરણ પોષણ કરવું દુસ્તર થઇ પડશે અને પરિણામે સહુને આપના જેવીજ સ્થિતિએ પહોંચવું પડશે તેથી આપને તસ્દી લેવાની કાંઇ જરૂર નથી.

વીજય—એ બધા કરતાં સરળ ઉપાય એ છે કે વડીલશ્રી ચાંપરાજને વિલંબ કરાવવાને કાંઇક બીજી પ્રયુક્તિ કરવી અને તેમને બદલે મારે શીર ખોવું કેમ જે હું હજી એક બાળક છું તેથી કોઇને તેમજ મારા જીવને પણ વ્યથા નહિ થાય !

પહાડ—પુત્ર ! તારા જેવા ઉછરતા યુવકને મરણ–શરણાધિન કરતાં મારૂં શરીર કમકમે છે માટે સહુથી બહેતર એજ છે કે મેં માથે લીધેલું કામ મારેજ પાર પાડવું !

(નેપથ્યે) હા ! ભર્તૃહરી ! તારા શબ્દો મારા અંતર્માંથી વિસ્મૃત થઇ ગયાં કે મેં નર્કગામિનીનો વિશ્વાસ કર્યો !

વીમળ—નાથ ! આપના નિઃશ્વાસ નાંખતા મિત્ર પધારતા જણાય છે ! (ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે).

પહાડ—મિત્ર ! બહુ દિલગીરી અને ક્રોધ ન કર. મને તો આવાત હજી પણ પ્રપંચી લાગે છે માટે જોજે હો ખુંદીકોટા જઇ સાહસ કરતો ? શેરએક લુચ્ચો અને પ્રપંચીછે એતો એક પ્રસિદ્ધ વાત છે માટે એ લુચ્ચાની લુચ્ચાઇની બરાબર તપાસ કરવા ન ચૂકવું.

ચાંપરાજ-મિત્ર ! મને કાંઇ કહેવાની જરૂર નથી પણ અત્યારે હું ખરી રીતે લાચાર છું કેમજે મારી જીવન દોરી ટુંકી હોવાને લીધે તેં જામીનગીરી લઇને મને જે ઉપકૃત કર્યો છે તેનો બદલો વાળી શકું તેમ નથી !

પહાડ—મારી ખરી મિત્રતા બતાવવાને આ પ્રસંગ આવેલો જોઇ મને અત્યંત ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે અને જો તે મિત્રતા શિર આપીને તાદ્રશ્ય બતાવવાનો વખત આવે તો પછી આ જીંદગીનું બીજું સાફલ્ય હું ગૌણ માનીશ.

ચાંપરાજ—હું નિર્દોષની એવી સ્થિતિ જોવાને બિલકુલ ખુશી નથી. હવે હું સત્વર બુંદિકોટા જવાની જિજ્ઞાસા રાખું છું માટે જાઉંછું.

પહાડ—મિત્ર ! તું બહુ આળસી છે અને વળી તારામાં ક્રોધ અને નાઉમેદ વધારે હોવાથી આ વિજયસિંહને સહગામી તરીકે લઇ જા તે તને મધુર વાણીથી આનંદ પમાડશે અને મુસાફરીનો વખત તને સહગામીના સંગમાં જલદી જતો જણાશે.

ચાંપરાજ—ના એ સુકુમાર બાળકને હેરાન કરવા હું નથી ઇચ્છતો.

વીજય—કાકાજી ! મને ઘણી હોંશ છે માટે સાથે આવું.

પહાડ—મિત્ર ! આનાકાની કર્યા વિના સાથે લઇ જાઓ એ ઇચ્છા છે.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂં ત્યારે !

વીજય—કાકાજી ! હું સ્વાર થઇ પાધર રોકાઇશ તમે, જલદી અસ્વાર થઇ આવો.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂ બેટા જાઉં છું.

(જાય છે.)

પહાડસિંહ—બેટા વિજય ! તું જલદી જા. હું પણ તારી થોડેક સુધી આવું છું. (જાય છે.)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—માર્ગ.

પાત્ર—**ચાંપરાજ.**

ચાંપરાજ—અરે ઇશ્વર ! તેં શું કર્યું ? ખરા ક્ષત્રીઓનું પાણી

તેં એક પળમાં ખોવરાવ્યું ! અને તેનું કારણ એ દુષ્ટ નર્કગામિની થઇ ! ખરે ! નર્કગામિનીએ બીજાઓને–મને–મ્હારા વંશજોને પણ નર્કના અધિકારી કર્યા ! રે ઇશ્વર ! શું સ્થિતિ ! શુરા ક્ષત્રીઓનું ઘર ફુટયું ! સોઢા ક્ષત્રીની પૂત્રી કુલટા નિકળી ! શું વાત ! શું કળા ? શું સતીત્વ નાશ થયું ? અરે ! ઉગ્ર તેજવાળા ક્ષત્રી રૂપી સૂર્યો–તમારામાં કલંકે વાસ કર્યો ! અરે ! તમે શીતળ ચંદ્ર જેવા નથી કે જેથી તમે કલંકના અધિકારી થાવ ! પણ આ તમારૂં સઘળું તેજ નાશ પામ્યું ! મારૂં નાક કપાયું અને તેની સાથે જીવનદોરી પણ કપાઇ ! (થોડીવાર વિચાર કરી) અરે હા ! પ્રિય મિત્ર પહાડસિંહ ! તેં મારી લજ્જા રાખી ! તે તારૂં મસ્તક મારે બદલે કબુલ કર્યું ! અરે આ પૃથ્વી ઉપર તારી પેઠે કોઇએ મસ્તક દેવાની જામીનગીરી લીધી નહિ હોય ! હા ! તેં નહિ ગણ્યું તારૂં કુટુંબ, નહિ ગણ્યો જીવ અને નહિ ગણ્યું ઘરબાર ! તારી ખરી ગણત્રીમાં આ તારો નર્કનો અધિકારી મિત્રજ માત્ર આવ્યો ! શું મિત્રતા ! પહાડસિંહ તેં મારા ઉપર ઉપકારનો પહાડ મૂકયો છે તે હું કદી ઉપાડી શકું તેમ નથી તો તેનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકીશ ? હા ! બાપ તેવા બેટા ! વિજયસિંહ પણ કયાં એનાગાંથી જાય તેવો છે ? મારા પોતાના હિત વાસ્તે અને મને આનંદમાં રાખવાના હેતુથી તેણે પણ એક માસની મુસાફરી કબુલ કરી મને ઉપકૃત કર્યો ! શું મારી શક્તિની હીનતા ! એક કિશોર વયના બાળકથી થયેલો ઉપકાર પણ હું વાળવાને અસમર્થ છું !

કલ્યાણ—રાગ.

પ્રિય પહાડસિંહ તું, ખરો દોસ્ત માનુંછું,
દોસ્તી દર્શનીય કરી ! સાચો મિત્ર તું. ટેક.
મસ્તક આપે તેહ ખરો જગમાંહે મિત્ર ગણાય,
મસ્તક દેવું દુષ્કર છે પણ તેં ગણ્યું નહિ તે કાંય. પ્રિય.
ચઢતી ગતિની મિત્ર પરીક્ષા પડતી સ્થિતિમાં થાય,
ધન્યમિત્ર ! તારી મૈત્રીને જે કદિ નવ બદલાય. પ્રિય.
નહીં ગણ્યું કુટુંબ જરા તેં, નહીં ગણ્યો નિજ જીવ,
મિત્રની વ્હારે સત્વર આવ્યો, છું આભારી અતીવ. પ્રિય.
ધન્ય માત તારીને જેણે આપ્યો તારો જન્મ,
ખરી મૈત્રી દાખવવા માટે, ધન્ય ધન્ય છે ધન્ય ! પ્રિય.
દોસ્તાની રીતી ખરી જણાવી નીતિ બતાવી સાર,

નહિ તો શખત લજ્જા મારી કોણુ દિલ્હી મોઝાર? પ્રિય.
મમ ઉપર તવ પ્રેમ સરીખો, હશે નહીં હૈયાળ,
વાળીશ બદલો ક્યારે તારો ભ્રાત! હવે સાક્ષાત! પ્રિય.
મિત્ર ખુશામત કરનારાઓ તણો નહિ કંઇ પાર,
પણ તુજ સરખા છે વિરલા જે શોભાવે સંસાર. પ્રિય.
ખરા મિત્રની મૈત્રી વધતી શુકલ પક્ષ–શશી જેમ,
તેવી દિસતી તારી તીવ્રતા જે પૂછે કુશળ ક્ષેમ. પ્રિય.
આ ઉપકાર તણો નહિ કદિ હું બદલો વાળી શકીશ,
જીવન દોરી છે ટુંકી મારી, જાણે જે જગદીશ. પ્રિય.

અહીં ઉભા રહેવાથી કાંઇ વળવાનું નથી માટે જલ્દી ઉતારે જઈ અસ્વાર થઇ એ દુષ્ટ નર્કગામિનીનું કૃષ્ણ મુખ જોવાને બુંદી કોટા રવાના થાઉં! હા! અરે એ દુષ્ટા પિંગળાની પેઠે પ્રથમતો મારા હાવભાવ કરશે અને સ્ત્રિ–ચરિત્ર કરવામાં બાકીતો નહિ મૂકે પણ ઠીક છે. એ બધું હું જોઇશ. હવે ઉતાવળ થાય તો સારૂં કેમ જે ગામ બહાર વિજયસિંહ પાછો મુંઝાતો હશે!

(જાય છે.)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—દિલ્હીનું પાધર.

પાત્રોઃ—વિજયસિંહ, પહાડસિંહ અને ચાંપરાજ.

વિજયસિંહ—(હાથમાં અશ્વની લગામ ઝાલી ઉભાં ઉભાં) અહો! કાકાશ્રી હજી કેમ નહિ આવ્યા હોય! ઓ દૂરથી પિતાજીતો આવતા દેખાયછે ખરા પણ એમના મિત્ર તો સાથે દેખાતા નથી! વખત તો ઘણો થઈ ગયો પણ હજી દેખાતા નથી! (વીચાર કરીને) કાંતો શું મને હેરાન કર્ત્તા માની પોતે બીજે કોઇ સ્થળેથી રવાના થઇ ગયા હશે? ના એમતો ન કરે! પણ હવે થોડા વખતમાં આવવા જોઇએ! આ પિતાજી આવ્યા. પુછી જોઉં તો ખરો કે હજી કેમ ન આવ્યા? (પહાડસિંહ પ્રવેશ કરેછે.)

પિતાજી! વખત ઘણો વ્યતિત થયો છતાં પણ હજી વડીલ-શ્રી કેમ ન આવ્યા? બીજે રસ્તે થઇને તો નહિ ગયા હોય ના?

પહાડ૦—ના બેટા. (દૂર નજર કરીને) જો એ આવે! હાથમાં અશ્વને દોરતા દોરતા!

વીજય૦—હા પિતાજી ! હવે દેખાયા ખરા !

પહાડ૦—બેટા વિજય ! હવે તને મારે શુભ શિખામણ માત્ર એટલીજ દેવાની કે જેમ બને તેમ ચાંપરાજના જાણવામાં ન આવે તેવી રીતે વિજય કરાવશો.

વીજય૦—નિશ્ચિંત રહો પિતાજી ! પણ પિતાજી ! ત્યારે આપના મુખનું દર્શન મારે આ છેલ્લુંજ ? (દિલગીર થાય છે.)

પહાડ૦—હા પુત્ર ! એમાં કાંઇ દિલગીરીનું પ્રયોજન નથી ! મિત્રના હિતાર્થે જીવ દેવાથી મારી સદ્ગતિ થશે અને નામ તથા કીર્તિ અમર રહેશે માટે વૃથા શોક ન કરવો.

વીજય૦—હરિ ! હરિ ! (ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

ચાંપરાજ૦—પહાડસિંહ ! હવે તું પાછો ફર; હું વિજયની સારી પેઠે સાચવીશ ! નિશ્ચિંત રહેજે.

પહાડ૦—ચાંપરાજ ! તને છેવટનું એટલુંજ કહેવાનું છે કે તારે તપાસ કર્યા વિના સાહસ ન કરવું. પુરી તપાસ કરજે અને જો એમાં સ્ત્રીના સંબંધે બહાર આવેલી વાત જો સાબીત થાય તો સમયાનુર વર્તજે.

ચાંપરાજ૦—મિત્ર ! એ સંબંધે તારે નિશ્ચિંત રહેવું. બાકી તો ઇશ્વરાધિન !

પહાડ૦—એતો છેજ પણ કાંઇ વગર વિચાર્યું ન કરવું.

ચાંપરાજ૦—વ રૂ.

પહાડ૦—બેટા વિજય ! તારે કાકાશ્રીના મનને હમેશાં ખુશ રાખજો અને બને ત્યાં સુધી દિલગીર થવા ન દેવા. સમજ્યો કે ?

વીજય૦—હા પિતાજી તમે હવે પાછા ફરો અમે રવાના થઇએ છીએ.

ચાંપરાજ અને વીજયસીંહ—જય જગદીશ્વર ! (બન્ને અશ્વ ઉપર ચડી જુદા કોટા તરફ રવાના થાય છે અને પહાડસિંહ પાછો ફરે છે.)

समाप्तोऽयं तृतीयांकः

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—બુંદીકોટાનું પાદર.

પાત્રો—વીજયસીંહ અને ચાંપરાજ.

ચાંપરાજ—બેટા વિજય ! આપણું ભાગ્ય જાગ્યું, પહોંચ્યા ખરા. [illegible] વીતી ગયા અને હવે આપણું પણ બાર દિવસની અંદર [illegible] કર્યું તેમાંનું [illegible] કર્યા [illegible] આપણે [illegible] પડશે. તું [illegible] બાર એક દિવસ સુધી [illegible] તું અહીં ઉભા રહે અને હું જનાનામાં જઈ [illegible].

વીજયસીંહ—હાજી ! જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું ! [illegible] અને તેમાં આપણું કાંઈ [illegible] નથી ! તમે [illegible] છો તેમાં હું પણ [illegible] તમારી સાથે રહેવાની મારી [illegible] છે !

ચાંપરાજ—બેટા તારે [illegible]. હું સાહસ નહિ કરૂં. આજે જે કરવાનું છે તે માત્ર તેને મે મારા [illegible] શબ્દો કહેવાના છે તેજ છે માટે તું અહીં રહે અને હું જઈ આવું.

વીજયસીંહ—બહુ સારૂં [illegible] જાવ છો પણ વહેલા આવજો. કેમ જે હવે મુસાફરી ઝડપથી કરવાની છે.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂં બેટા ! (જાયછે.)

વીજયસીંહ—(સ્વગત) બહુજ સારૂં થયું. પિતાજીની આજ્ઞા અને ઇચ્છા ફલીભૂત થઈ છે ! હવે બાકી માત્ર બાર દિવસ રહ્યા છે ! અહીં આવતાં અઢાર દિવસ થયા તો ઠેઠ દિલ્હી પહોંચાય એ અશક્યવાત્ છે. અને જેવો પ્રપંચ આવતી વખતે કરવાની જરૂર પડી એવો પ્રપંચ હવે જતી વખતે કરવાની જરૂર નથી. ઠીક છે. (વિચાર કરી) પણ હા ! આ વાતુઓથી હવે પિતાજીનું મુખ તો નહીંજ જોઈ શકાતું ! ઈશ્વર કરે તે ખરૂં ! આજપર્યંત પિતાજી [illegible] માટે ઘણું આપે એથી હું ખુશી થાઉં છું, મને આનંદ થાય છે,

પરન્તુ પિતાજીનો વિયોગ સહન કરવો મને દુસ્તર થઇ પડશે ખરો ! આખા દિવસની મુસાફરીથી થાકી ગયો છું માટે લાવ અશ્વની ગાદી આ વૃક્ષ નીચે પાથરી થોડીવાર વિરામ લઉં ! એટલામાં વડીલશ્રી આવી પહોંચશે. (સુઇ જાયછે).

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—સોનરાણીનો મહેલ.

પાત્રો:—સોનરાણી, સુબોધા, સુવદના અને ચાંપરાજ.

સોનરાણી—સખી સુબોધા ! આજે રાજાજીની જન્મ તીથી હોવા છતાં મને અપશુકન કેમ થતા હશે ?

સુબોધા—શું અપશુકન થાય છે ?

સોનરાણી—દક્ષિણાક્ષિ અને દક્ષિણાંગ ફરકે છે !

સુબોધા—બાઇ,

દીંડી.

શુભ જન્મ તીથી રાય કેરી આજે,
તેની માંહ્ય ધરો વ્હેમ શાને કાજે ?
બાઇ ! શુકન તણો વ્હેમ એ તજી દો,
ભૂપતિ-નામ માળને કરે ગ્રહી લ્યો.

સોનરાણી—ના સખી ! આજે મને એમ ભાસે છે મારા ઉપર કાંઇ આફત આવી પડશે.

સુવદના—બાઇ ! એ ભ્રમ સઘળો ખોટો છે. સખી સુબોધા !

સીંહાનો કાન્હરો.

જનમ તિથી છે, ભૂપતિ કેરી,
માટે કરો પુજાની તૈયારી. જનમ. ટેક.
રાણીજી કરજે શ્રી શિવ-પૂજા,
હાજર રાખવી વસ્તુ ઘણેરી. જનમ.
અક્ષિત, ગુલાલ, ધુપ, કુસુમાદિ,
પૂંજન-સામગ્રી રાખવી સારી. જનમ.

સોનરાણી—

પ્રેમે પૂજન આજ કરું હું,
શિવ-પૂજા મને છે બહુ પ્યારી. જનમ.

સુબોધા—બહુ સારૂં હું સામગ્રી-ગૃહમાં જઇ સર્વ ચીજો તૈયાર કરૂં છું. (જાયછે).

સુવદના—બાઇ! આજે આપના વાસ્તે ભોજન સામગ્રી શું તૈયાર કરૂં ?

સોનરાણી—ભોજનનો વખત મને નહિ મળે કેમકે આજે શિવ પૂજામાં વધારે વખત ગાળવાનો છે!

સુવદના—એટલું બધું શું બાઇ! મેં તો કોઇ દિવસ એવી લાંબી પૂજા કરતાં તમને નથી જોયાં!

સોનરાણી—સખી! મહાભારતના આદિપર્વમાં કહ્યું છે કે—

श्लोक.

एतद्धा परमं नार्य्याः कार्यं लोके सनातनम् ।
प्राणानपि परित्यज्य यद्भर्तृहितमाचरेत् ॥ ३ ॥

અર્થ.

આ લોકમાં નારીઓનો નિરંતર ધર્મ એ છે કે પ્રાણ ત્યજવો પડે તો તે ત્યજીને પણ સ્વામીના હિતમાં તત્પર રહેવું.

તેથી કરીને એમની જન્મ તીથીને દિવસે એમના હિતને વાસ્તે મારે તત્પર રહેવાને વધારે સારી સેવા કરવી જોઇએ.

વળી અનુશાસન પર્વમાં કહ્યું છે કે—

श्लोक.

पतिव्रता पतिप्राणा सा नारी धर्मभागिनी ।
सुश्रूषां परिचर्य्यांच करोति विमनाः सदा ॥ ८ ॥

અર્થ.

જે સ્ત્રી પતિવ્રતા થઇને સર્વદા પ્રસન્ન મનથી સ્વામીની સેવા તથા તેનું બીજું કામકાજ કરે છે તેજ ધર્મ ભાગિયણ થાય છે.

સુવદના—સત્ય કહો છો બાઇ! સ્ત્રીએ હમેશાં પોતાના હિતમાં તત્પરજ રહેવું જોઇએ.

સુબોધા—બાઈ! પુજન-સામગ્રી તૈયાર છે! આજ્ઞા હોય તો સ્તુતિ ગૃહમાં તે લાવી મૂકું.

સોનરાણી—હા જા. હું પણ આ સ્તુતિ ગૃહમાં જાઉ છું.
(સ્તુતિ ગૃહમાં જઇ શિવ પુજા કરતાં સ્તુતિ કરે છે.)

રઘુપતી રાઘવ રાજારામ—એ રાગ.

નમું નમું નાથ ! હું અતિ પ્રેમે રે, કરો હામી તમું શુભ ક્ષેમે : નમું ટેક.
દિન રાત હું ઝુરું તમને, વિહારી દેજો દુઃખ-ભય આમને રે,
કાંતો સોંપી દેજો મને જમને. નમું.
મારા નાથ પરાધીન રહેતા રે, અતિ દુઃખથી હાયલ સહેતા રે,
કરી સ્વતંત્ર તેમને પિતા ! નમું.

ચાંપરાજ—(નેપથ્યે ધીમેથી) હાં. મારા આવવાની ખબર રાણીને પડી ગઇ લાગે છે કે એટલે જ આ ગમાં આ—અધીર હાલતે બેઠી છે ! ઠીક છે, હું જોઉં છું. (બારણે ધક્કો મારી). ઉઘાડો ! ઉઘાડો ! અરે અંદર કોઇ છે કે નહીં ? બારણું જલદી ઉઘાડો !

સોનરાણી—સખી ! જલદી બારણું ઉઘાડ ! આ તો રાજનજીના જેવોજ લાગે છે.

ચાંપરાજ—(નેપથ્યે ધીમેથી) હા ! શાને કેમ ન લાગે ! મારા આવ્યાની ખબર છતાં તું અજાણ કરે છે ! ઠીક છે.

સુબોધા—હા બાઇ ! મને પણ તેમજ લાગે છે. (જલદી જઇ બારણું ઉઘાડે છે.)

સોનરાણી—(ચાંપરાજનો એકાએક ક્રોધાવેશમાં જોઇ ભય પામીને)

ગીતી છંદ.

અરે ! આશું હું દેખું ! ક્રોધ-વશ સ્વામીજી આવી આજે,
એકાએક શા માટે, કોણથકી આવેશ સાચો લાગે ?

ચાંપરાજ—અરે દુષ્ટા ! લંપટ સ્ત્રી ! તારા જૂઠા પતિવ્રતનો ઢોંગ દેખાડવાને તારા જેવી ચતુરાઇ હવે મૂકી દે ! તારો ખોટો ડોળ મારા અંતરને વ્યથિત કરે છે !

માલિની છંદ.

ધિક ધિક ધિક નારી ! કર્મ કીધું નઠારું.
ફિટ ફિટ તુજ નારી ! ચિત્તમાંહે શું ધાર્યું !
ધરી પ્રતિવ્રત કેરો ઢોંગ જૂઠો ભમાવ્યો,
રજપૂત નૃપતિનો છત્ર તેં ઓળવાવ્યો !

સોનરાણી—અરે નાથ ! તમે કેમ ક્રોધ-વશ દેખાઓ છો ! શું કાંઇ ગુન્હો તો નથી થઇ ગયો ! અરે ! આ તમે શું કહો છો ? મારાથી કાંઇ સમજાતું નથી !

ચાંપરાજ—હા ! ચાંડાલણી ! તારાથી ક્યાં સમજાય ? દુષ્ટા ! ભાન ! મેં આપ્યા હતા તે કટાર અને રૂમાલ ! હું જોઉં છું કે તારાથી શું નથી સમજાતું ?

સોનરાણી—અરે નાથ ! તમારૂં ચિત્ત આજે વ્યગ્ર થયેલું કેમ જણાયછે ? શું તમને કોઇએ ભમાવ્યાતો નથી ?

ચાંપરાજ—અરે ! અધમ સ્ત્રી ? હું માગું છું તે તું જલ્દી આપ નહી તો—(તરવાર કાઢવા જાય છે.)

સુવદના—

(જુઓ જુઓ વીત્રે ભીડી હામ, મનુષ્યતો છટાએ ચઢ્યુંરે.)

કરો નહિ ભૂપ તમે આવું કામ, વિચાર દિલમાંહે કરોરે, **હાડા**
હાડાની કીર્તિ થઇ જશે શ્યામ, સતીનો દોષ નહીં ધરોરે.
પતિવ્રતા નારી એહ છે પવીત્ર, વીચાર દીલમાંહે કરોરે,
તમ વચન લાગે બહુ વીચીત્ર, સતીનો દોષ નહીં ધરોરે.
ક્રૂર હઠી નહી કરો કૃપાનાથ, વીચાર દીલમાંહે કરોરે,
મારી બાઇ રાખે નીતિ પોતા સાથ, **સતીનો દોષ નહીં ધરોરે.**

ચાંપરાજ—અરે દુષ્ટા ! બોલ હવે શું જવાબ દે છે ?

સોનરાણી—નાથ ! એતો આપના જેસલમીર વાળા કોઇઆ ભાટ રોજ ઉપર આવ્યા હતાં તે એમના છોકરાં વાસ્તે લેઇ ગયાં !

ચાંપરાજ—(ક્રોધથી)અરે રંડા ! થનારી રંડા ! તારી કુચ્ચાલનો પાર પામું તેમ નથી ! અધમ સ્ત્રી ! એ બધી તારી બનાવટ છે ! મારે ફીકર નથી અને એ તારી કુચ્ચાલ ચાલવાની પણ નથી રંડા ! તેં તે તારા જારને આપ્યાં છે તે હું સારી રીતે જાણુંછું. અરે મોટા રજપૂતમાં પાકેલી પથરી ! ધીક્કાર છે તુને ! તારી જાતને તારા ડોળને-ઢોંગને અને સહસ્ત્ર વાર તારા પતીને કે જે અત્યાર સુધી છતી આંખેજ આંધળો રહ્યો ! અરે લંપટ સ્ત્રી ! તારા જુઠા પતીવ્રતને મેં સાચું માની દીલ્હીના પાદશાહ પાસે સરત કરી આહે મેં મારો જીવ ખોવરાવ્યો ! હાય ! ! તારાં અંગોને હવે હું સહન નથી કરી શકતો ! અરે ! સહસ્ત્ર પતિવ્રતી ! અદ્રશ્ય થા ! મારી કરણીની રૂપી કીર્તિના કીરણોને અટકાવનારી રાહુ રૂપી સ્ત્રી તું અદ્રશ્ય થા ! તારૂં કૃષ્ણ મુખ પુનઃ હવે મને ન બતાવીશ ! અરે એ નઠારીનીનું મુખ હું જોઇને પુનઃ જોવાનો હવે આ શહેરમાં ક્યાં રહેવાનો છું ? એ નઠારીનીના સંબંધને લીધે હવે હું પણ નઠારો થઇશ

બસ હવે મારી ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ છે ! તારા વાસ્તે અન્ય સાહસ ન કરતાં આટલા ધીક્કારના શબ્દો પૂર્ણ છે ! (આવેશમાં ચાલ્યો જાય છે.)

સોન—અરે નાથ ! (રૂએછે)તમે કાં ચાલ્યા જાવ ! મારી વાતતો સાંભળો ! (ચાંપરાજ જાય છે ત્યારે)હર હર શીકરા ! મારી શી ગતી ? (રૂદન કરે છે.)

જફાવો સીતમકું સજાવાર હું—રાગ.

અરે હાય ! આશું થયું ઇશ્વર !
પડયો ડાઘ રે ! ક્યાંથી માતુ ધરા !
નથી હું ચૂકી ધર્મ મારો ખરે !
તદાપિ અરે ઇશ આશું કરે ?
પતિ આંહી આવ્યા હતા શાને માટ ?
વચન સુણવાની નહીં જોઇ વાટ !
વરસતો હતો ક્રોધ અગ્નિ બહુ,
પળજ વારમાં આ થયું શું સહુ ?
નથી સ્વપ્નમાંએ કીધું જાર કર્મ,
નથી કોઇ દીને મુકયો મારો ધર્મ !
નથી કામ કાંઇ કીધું વિપરિત,
અરે ! ઇશ ! તું જાણુતો મારી રીત.
અહોનીશ હું તો જપુ ' નાથ ! નાથ ! '
નથી અન્ય કોની કરી કાંઇ વાત !
નથી વસ્ત્ર સારાં ધર્યાં મેં કદી,
અને આજ તો મીષ્ટ ખાધું નથી !
નથી વાત કીધી કદિ કોઇ સાથ !
ભમાવ્યા કયા દુષ્ટથી પ્રાણનાથ ?
પ્રભૂ ! શું તમે દાસીનેરે દમો !
જગતપતિ સંભાળ લેજ્યો તમો !
હવે આ નહીં દાસી કદી જીવશે,
થઇ આત્મઘાતી જ પાપી થશે.

સુવદના— ગુરૂ ગોવંદના મહિનાનો રાગ.

તમે શોચ મુકી દો બાઇ, થશે સહુ સારૂં રે.
ઇશ સત્યને કરશે સ્હાય, થશે તમ ધાર્યું રે,

છે વીધી વીનવું અપાર આપમાં બાઇરે,
કરે આપની પૂરણ આશ શ્રી મોરારી રે.
નીજ ધર્મ પરે છે પ્યાર આપનો ભારી રે.
રાખી નીતિ હમેશ, અનીતી વીસારી રે.
નકી પતીવ્રતા છો આપ જાણું સાચું રે,
જોઇ આપ તણી સુરેત દીલમાં રાચું રે.
કરતા ઇશ કસોટી આમ તમ પતીવ્રતનીરે,
જય ધ્વનિ ઉચરશે તમામ બાઇ તમ સતનીરે,
હવે વિલાપ છોડી આપ ઉપાય કરો કાંઇરે,
જેથી આરોપ મુક્ત થવાય, શ્રવણ કરો બાઇરે.
શોધી કાઢો યુક્તિ સાર, પતિવ્રત તમનુંરે,
જે થકી સાચું નકી થાય, કર્મ નિજ હિતનુંરે.

સોનરાણી— **સીતાજીના મહીનાનો રાગ.**

સખી! આપી મને ધીટકાર, સ્વામીજી ચાલ્યા ગયા,
કર્યો મમપર વચન પ્રહાર, ધરી નહીં દિલ દયા;
નાથ! નાથ! હું જપતી હમેશ, કલંકજ આવીયું,
દીન દાસીનું દુખ હર ઇશ, જીવન વ્યર્થજ ગયું!
પતિ મારાને ઇશ! બચાવ, કલંકને કાઢજે,
દિન દાસીની લઇ સંભાળ, નકી વ્હારે આવજે.
સખી! વહ્નિ કલંક તણોજ બાળે ચિત્ત માહરું,
દાસી! આપ મને તરવાર જીવન હું ટુંકું કરું!

સુબોધા— **ઇંદ્ર સભાની ગઝલ.**

હિંમત હારવાથી બાઇ નહિ કંઇ વળે,
શીરનું કલંક દૂર કરી દીઓ કળે.
બળથી કામ નહિ સધાય, કળથી તે થશે,
જીવન ટુંકું કરવા થકી ઇશ કોપશે.

સોન—સખી! વખત વ્યતિત કરવામાં માલ નથી માટે તું જલ્દી ગામમાંથી કોઇ સ્થળેથી ખબર લાવ કે રાજાજી કેમ આવ્યા અને મને ધીટકારી કેમ એકદમ ચાલ્યા ગયા. કાંઇક હવે ઉપાય તો કરીએ!

સુવદના—હા બાઇ સાહેબ જાઉં છું. (જાયછે).

સોન—સખી સુબોધા! તું પણ પોળે જા અને દરવાનને

પૂછી જો. કાંઇ કારણ માલુમ પડે છે તેઓને ?

સુબોધા—ઓ. બાઇ જાઉં, પણ તમે હવે આક્રંદ ન કરશો અને મગજને શાંત રાખજો. (જાયછે).

સોન— **સોરઠી ગઝલ.**

દુઃખી શું હું કર્મલેખિ વીષે, હાશ ! તારજે સુખ-નાથથી,
હંસ ! તારજે સુખ-નાથથી, હોડી દીસતી નથી આવતી.

દુખીયું. ટેક.

દ્રૌપદીનું સત્ય તેં સાચવ્યું, તેમ દાસીનું કરજે સહુ,
ક્યાંથી આ કલંક જ આવીયું, હાશ ! કાંઇ સમજાતું નથી. દુખીયું.
ભક્તિ મારી ઇશ્વર જાણીને, તારો દાસીને દયા આણીને,
દુઃખમાંથી લેજો તાણીને, જીતશે નહિ જીન વારથી. દુખીયું.

લલિત વૃત્ત.

અરર સૂર્યમાં ડાઘ તો પડ્યો !
કુપમ કરી જશે ડાઘ તે વળ્યો ?
પતિજી આવી દુઃખી કરી ગયા,
અરર આવીના. દીનની દયા !
પ્રભુ ! હવે તું તો પત્ય રાખજે,
ફરી તટસ્થમાં સત્ય ભાખજે;
કદિ નથી હું તો ભ્રષ્ટને મુકી,
તદપિ તે ગયા ડાઘને મુકી,

(સુબોધા પ્રવેશ કરે છે.)

સુબોધા—બાઇ સાહેબ ! મેં દરવાનને પૂછયું ત્યારે તેણે તો એમ કહ્યું જે રાજાજીઓ બાદશાહ અકબર સાથે કાંઇક સરત કરી હતી તેમાં તેઓ ખોટા પડયા છે અને એ સરતથી એમનું માથું જવાની વાત મને તો દરવાને કરી પણ એમાં કારણ ભૂત તો તમે લાગો છો કારણ જે રાજાજીના શબ્દો તે સંબંધી હતા.

સોનરાણી—ભય અને કંપને લીધે તેમના શબ્દો તો હું સાંભળી જ નથી શકી, પણ હજી સુવદના કેમ ખબર લઇ ન આવી !

(નેપથ્યે)આવીછું અને લાવી છું બાઇ સાહેબ !

(સુવદના પ્રવેશ કરે છે.)

સોનરાણી—સુવદના ! કંઇ સમાચાર લાવી હોય તે જલદી કહે વખત ગુમાવવામાં માલ નથી.

સુવદના—બાઇ ! અહીંથી એકદમ રાજાજી પોળ બહાર જતા હતા તેવામાં તેમને પાંચ સાત વાણીઆઓએ એકદમ આવી રોકયા રાજાજી આવ્યા ત્યારે સહુને ખબર પડી હતી તેથી તેઓ ઘોડા આડા આવી ઉભા અને અચાનક આવવાનું પ્રયોજન પૂછયું રાજાજીએ નીકળી જવા ઘણી તજવીજ કરી પરંતુ વાણીઆઓ હઠ લઇ બેઠા એટલે એમણે કહ્યું કે-મેં દીલ્હીના પાદશાહ પાસે હોડ કરી હતી અને એમાં મારી રાણી પતિવ્રતા હોવાનું ઠરાવ્યું, પરન્તુ તે વાત એક શેરએક નામના મુસલમાન ઉમરાવે મારા કટાર અને રૂમાલ બાદશાહ સમીપ હાજર કરી એ રંડાનું પતિવ્રત્પ ભંગ થયેલું જણાવ્યું ! હું ખોટો પડયો તેથી મને ફાંસીએ ચઢવાનું છે અને એને પ્રિટકાર આપવા વાસ્તે હું એક માસની મહેતલે આવ્યો છું, એના જામીન મારો મિત્ર પહાડસિંહ છે. જો હું રોકાઇશ અને મોડો પહોંચીશ તો એના જીવને ખલલ પહોંચશે માટે હું જાઉં છું આમ કહી તેઓ એકદમ ઘોડો દોડાવી ગયા.

સોનરાણી—હાય ! નક્કી એ દુષ્ટ બનાવટી કોઇબા જ આપણને દગો દીધો ? દાસીઓ હવે હું શું કરૂં ? મને કાંઇપણ નથી સૂજતું !

સુબોધા—આપણે બાઇ માણસ શું કરીએ ? કહો જોઇએ બાઇ ? કહોતો આ વાતથી વાકેફગાર કરી પ્રધાનજીને દીલ્હી મોકલીએ !

સોન—ના. ના. જાતે ગયા વિના આ વાત બની શકે તેવી નથી.

સુવદના—પણ બાઇ ! તમે હમેશાં ઓઝલમાં રહેનારાં અને કદિ અંતઃપુરમાંથી બહાર નહિ નિકળનારાંથી પર રાજ્યમાં જવાય ?

સુબોધા—હા બાઇ ! માટે જાતે તો ન જ જવાય ! કહોતો બીજા કોઇને મોકલીએ !

સોન—દાસી ! 'આપ મુવા વગર સ્વર્ગે ન જવાય !' જાતે દુઃખ વેઠયા વગર કલંક મુક્ત નહિ થઇ શકાય અને શરમ છોડયા વગર પણ નહિ ચાલે.

સુવદના—બાઇ ! ત્યારે ત્યાં જઇ તમે શું કરશો ? કલંક મુક્ત થવા માટે ?

સોન—ગમે તેવી રીતે પણ પાદશાહની હજુરમાં જવું અને સત્ય હકીકત બહાર પાડવી.

સુબોધા—પણ તમે જાણો છો કે કાંઈ હુન્નર કે કળા સિવાયતો બીઓથી બાદશાહની હજુરમાં પણ જઈ શકાતું નથી તો સત્ય હકીકત પ્રકટ કરવાનો વખત તો આપણને ક્યાંથી મળે ?

સોન—તે એવો હુન્નર અને કળા આપણી પાસે ક્યાં નથી ?

સુબોધા—શું છે ?

સોન—નૃત્ય અને ગાન તાન !

સુબોધા—રાખો ! રાખો ! તમે તે શું વાત કરોછો ? ત્યારે શું નાયકાનો વેશ તમે પહેરશો ?

સોન—હા ! કલંક દૂર કરવાને ગમે તેમ કરવું પડે તો પણ શું થયું ?

સુવદના—અરે ! આતો ગજબ હિંમત બાંધે છે ! એમના શરીરમાં અત્યારે ખરેખર ક્ષત્રીનું લોહી પ્રવર્ત્યું છે સુબોધા !

સુબોધા—પણ બ્હેન ! એ તે કાંઈ વાત ? રજપુતાણીથી નાયકા થવાય ?

સોન—કેમ ન થવાય ? આપણું અંતરૂં ક્યાં નાયકના અંતરૂં જેવું છે ! આ કળા સિવાય બીજી એકે કળામાંથી આપણે ધારેલી વાતમાં પાર નહી પડી શકીયે માટે મારો તો એજ વિચાર છે કે ખાસ વારાંગના બનવું અને કલંક મુક્ત થવું !

સુબોધા—બાઈ ! આતો હદ વળી જાય છે ! પણ એથી પતિવ્રતને તો બાધ નહિ આવે ના ?

સોન—ના. જ્યાં પરિણામ સારૂં ત્યાં કૃતિ અને રચના કેવી છે તે જોવાનું જ નથી દાસીઓ હવે ઉતાવળ કરો. એકતો સંગીત સાહીત્યો તૈયાર કરો અને બીજું એકે ત્રણ અશ્વો ને અશ્વશાળામાંથી સામાન સહીત તૈયાર રાખવા. યાદ રાખજોકે હાડાજી તો અહીંથી નીકળી ચુક્યા છે તો પણ આપણે એમની અગાઉ પહોચવું છે !

સુવદના—બહુ સારૂં બાઈ ! હું બધાં સાહિત્યો તૈયાર કરવા જામદારખાનામાં જાઉં છું—

સુબોધા—અને હું અશ્વશાળામાં જાઉં છું.

સોનરાણી—બહુ સારૂં, પણ હવે જલદી કરો.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—ખુંટીકોટાનું પાધર.

પાત્રો:—વીજયસીંહ અને ચાંપરાજ.

વીજયસીંહ—(સ્વગત) અહો ! ગયાને ઘણો વખત થઇ ગયો પણ હજી વડીલશ્રી કેમ નહિ આવ્યા હોય ? કાંતો કાંઇક સાહસ કરીને અનર્થ તો નહિ કર્યો હોય ? બાબત તો એવી છે કે સ્વાભાવિક રીતે ક્રોધ ઉત્પન્ન થયા વિના નજ રહે પરંતુ છે તો સમજુ એટલે ઘણું કરીને તો કંઇ થયું નહિ હોય પછી તો ઇશ્વર જાણે ? (વિચાર કરી) ત્યારે હું સામે જાઉં ? ના. ના. પાછા તેઓ આવે તો મને શોધે અને રાત અંધારી છે એટલે એમને વધારે શંકા ઉત્પન્ન થાય ! (દૂરથી ઘોડો દોડતો જોઇને) એ ઘોડો દોડતો આવે છે તેજ ન હોય ? (બરાબર તપાસીને) હા તેજ, આ આવ્યા.

(ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે).

ચાંપરાજ—બેટા વિજય ! રાત્રી અંધારી છે એટલે કાંઇ ડર તો નહોતો લાગ્યો ને ?

વીજય—અરે કાકા ? એ આપ શું બોલો છો ?

માલિની વૃત્ત.

અય વડિલ ! વદો શું વાત એવી મુખેથી ?
નિરજન વન માંહે ક્ષત્રીઓ રૂહે સુખેથી !
યદપિ લઘુ વયી છું, તોય છું ક્ષત્રી સાચો,
(છે), મમ વપુ–રગ માંહે, ક્ષત્રી-લોહી–પ્રવાહો !

ચાંપરાજ—શાબાશ છે ! લઘુ વયી ખરા ક્ષત્રી વીર શાબાશ છે ! ખરેખર ત્હારા જેવો સુપુત્ર મેળવવામાં પહાડસિંહ ભાગ્યશાળી થયેલ છે.

વીજય—પરંતુ કાકાશ્રી ! આપને આટલી બધી કેમ વાર લાગી ? કંઇ અનર્થ તો નથી કર્યોને ?

ચાંપરાજ—(સ્મિત કરી) ના પુત્ર ! તું ન ડર ! મેં કાંઇ સાહસ નથી કર્યું. પાછા આવતાં નગરના શેઠીયાઓએ મને આગમન–પ્રયોજન પૂછ્યું અને તે કહેતાં વાર થઇ !

વીજય—બહુ સારૂં. મને એમ ધાસ્તી રહેતી હતી કે કાંતો આપે કાંઇક જબરૂં સાહસ કર્યું.

ચાંપરાજ—ના બેટા. પણ જો વિજય ! આપણે અત્યારેજ

ચાલવું છે. અગીયાર દિવસમાં પહોંચવું છે માટે રાત્રિ અને દિવસ મુસાફરી કર્યા વિના છુટકોજ નથી. કેમ ! તારો શું વીચાર છે !

વીજય—જે વકીલનો વિચાર તેજ મારો વિચાર. ચાલો કુચ કરો. (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—રાજ દરબારનો માર્ગ.

પાત્રો:—સુવદના, સુબોધા અને દુત.

સુવદના—અલી શુબોધા ! અશ્વ તૈયાર કર્યો ?

સુબોધા—ના બ્હેન ! જોને ? રાજાજી ગયા છે ત્યારનું કોઇ ઘોડાસરનીએ સંભાળ લે છે? "ધણી વિનાનાં ઢોર સૂનાં" એ તો ખરૂં.

સુવદના—એમ કેમ ? તને કોઇએ ન છોડી આપ્યા ?

સુબોધા—અશ્વપાલ એકે ત્યાં નથી ! પેલો બિચારો આંધળો રામદાસ બેઠો છે તે તેનાથી કાંઇ થાય ?

સુવદના—એ આંધળો કોણ ?

સુબોધા—નહિ પેલો ? પેલી રાંડ લુચ્ચી માલણનો પગ ભાંગી નાંખ્યો તે !

સુવદના—(હસીને) હા ! ખરો. એ આંધળો છે પણ નિમકહલાલ છે હો ?

સુબોધા—હા ! અને બાઇની પણ નજર એના ઉપર સારી છે.

સુવદના—પણ સુબોધા ! આજ તો બાઇએ ગજબ હીંમત ધરી છે હો ?

સુબોધા—હોયજ. ખરી ક્ષત્રીયાણીનો જેવો જુસ્સો તેવાંજ કાર્યમાં હોય છે !

સુવદના—પણ બ્હેન આટલી બધી–નાયકા થવાની હીંમત કોઇ ધરે ?

સુબોધા—છુટકો નહિ ! વિપત્તિકાળે એમ પણ કરવું પડે !

(દુત પ્રવેશ કરેછે.)

સુબોધા—અલ્યા ! આ શેનું પરબાડીયું લઇ જાય છે ?

દુત—એ તમારે શું કામ છે ? ગમે તેનું છે.

સુબોધા—અમે મહારાણીના માણસ છીએ. અમને તો કહે.

દુત--તમે મહારાણીના માણસ છો એટલે શું થઇ ગયું ? શું તમારાથી કાંઇ ડરી જઇશું ? (દૂત ચાલ્યો જાયછે.)

સુબોધા—જોઇ બ્હેન ? આની ઉદ્ધતાઇ ?

સુવદના—હોય ! દૂત તો એવાજ હોવા જોઇએ. ધારો કે આપણે બદલે કોઇ દુશ્મનના માણસ હોય તો ? દૂતેજ પત્ર કોનો છે અને કોને આપવાનો છે એ પણ ન કહેવું જોઇએ. એણે તને જે જવાબો આપ્યા છે તે વ્યાજબીજ આપ્યા છે.

સુબોધા—તુ સત્ય કહે છે. મેં પણ મૂર્ખાઇ કરી. દૂતને તો કાંઇ પણ પૂછવુંજ ન જોઇએ. ધન્ય છે એવા નિમકહલાલ નોકરોને !

(નેપથ્યે)સુબોધા ચાલો ! અશ્વ તૈયાર થયા.

સુવદના—લે બ્હેન જા. અશ્વ લેઇ આવ. મેં તો બધો સામાન તૈયાર કરી દીધો છે. બાઇ પણ તૈયાર થઇ રહ્યાં છે માત્ર તારી વારેજ વાર હતી. માટે જલ્દી જા.

સુબોધા—હા બ્હેન જાઉં છું. તું બાઇ પાસે જા અને કહેકે અશ્વો તૈયાર થઇ બહાર ઉભા છે.

સુવદના—હા જાઉં છું. (બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—પ્રધાનનું ઘર.

પાત્રોઃ—સુમતી, કુશળમતી અને દૂત.

સુમતિ—હર હર શંકર ! ગઇ રાત્રે શું બનાવ બન્યો ? ! ખરેખર હવે આ રાજ્યની અવનતિ થવા બેઠી છે. મહારાજા આવ્યા અને ચાલ્યા ગયા ! મહારાણી રડતાં રહ્યાં ! મ્હારાથી મોઢે પણ થવાનો વખત ન આવ્યો ! શું વાત ? ! ખરેખર કાંઇક નવું જૂનું થયું લાગે છે. નીતિ ધર્મથી વર્તનારા અકબર બાદશાહની પણ ધાનત ફરી દેખાયછે ! કાંતો આ બધો પ્રપંચ એ મ્લેચ્છ—દુષ્ટ મુગલો—નોજ હશે ! પણ નગર શેઠ વિગેરેની વાત તો તદ્દન જુદીજ જણાયછે ! મોઢે થયા હોત તો કાંઇક ઉપાય પણ કાઢી દેત પણ આતો આવ્યા, કાંઇક રાણીને ફિટકાર આપ્યો અને પાછા ચાલ્યા ગયા ! શું થવા બેઠું છેને ? શુરા ક્ષત્રી રાજાઓનું પણ. (કુશળમતિને)બેટા ! હવે આપણે જે કરવાનું છે તે માત્ર એજ કે સોનરાણીને ધિરજ આપી રાજ્ય વ્યવસ્થા સારી રીતે કરવી ! કેમ ?

કુશળમતી—હા ! પિતાજી ! એ ખરૂં પણ આ વાતમાં કાંઇ દગો થયો હોય એમ મને લાગે છે માટે તમે અગર હું દિલ્હી જઇએ અને એ બાબતનો તપાસ કરીએ તો કેમ !

સુમતી—હા બેટા ! એ ઉપાય સારો છે. કહેછે કે બાદશાહની સમીપ કટાર અને રૂમાલ હાજર થયાં પણ એ રૂમાલ અને કટાર સુખોધાના કહેવા મુજબ જેસલમીરવાળાં મહારાજના ફોઇબાને આપવામાં આવ્યાં હતાં ! તો એ ત્યાં ક્યાંથી આવ્યા ? માટે ખરેખર આમાં જરૂર પ્રપંચ હશે.

કુશળ—હા પિતાજી માટે એ પ્રપંચ ખુલ્લો પાડી દેવાને જો આજ્ઞા કરો તો દિલ્હી ઉપડી જાઉં અને મહારાજા પહોંચ્યા પહેલાં હું ત્યાં પહોંચી પ્રપંચ ખુલ્લો પાડી દઉં !

સુમતી—બેટા, તું હજી બાળક છે. તેમાં તારૂં કામ નથી હું પોતેજ જઇશ. (દૂત પ્રવેશ કરે છે.)

દુત—(કાગળ આપી)આ કાગળ મહારાણી શ્રી સોનરાણીએ આપના ઉપર મોકલ્યા છે.

સુમતી—બહુ સારૂં, જાવ. (દૂત જાયછે.)
કુશળમતિ ! વાંચ જોઇએ શું લખ્યું છે ?

કુશળ—લાવો (વાંચે છે.)

વીવેક વણજારાનો રાગ.

ધરજો ચિત્તમાં સરવે વાત, પ્રધાનજી પ્યારારે,
આવ્યું દુઃખ અતિ સાક્ષાત, રહેશો ન ન્યારા રે.
પાળુ હું પતિવ્રત ધરી પ્રેમ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તમે જાણો છો મારી નેમ, રહેશો ન ન્યારારે.
મમ સ્વામી છે દિલ્હી માંય, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તેઓ આવ્યા અચાનક કાલ, રહેશો ન ન્યારારે,
કરતી' તી હું શિવ–પૂજન, પ્રધાનજી પ્યારારે,
જોયું ક્રોધી પતિનું વદન, રહેશો ન ન્યારારે.
આવી દેવા લાગ્યા ધીક્કાર, પ્રધાનજી પ્યારારે,
મને કીધી વ્યભિચારી નાર, રહેશો ન ન્યારારે !

સુમતી—અહાહા ! શું સોનરાણી વ્યભિચારીણી ? સર્વમાં કલંક ? ! હર હર શંકર ! બિચારી સુખાની શું સ્થિતિ ? અરે બુંદિકોટાના ભૂપતિ ચાંપરાજ ! તમને આશું સુઝ્યું કે અચાનક સા-

હસ કર્યું ? !

કુશળમતી—હતી હું શુદ્ધ, અંતરથી પ્રધાનજી પ્યારારે,
લાગી લ્હાય દેખી રાયકુલ, રહેશો ન ન્યારારે.
થવા આરોપ-મુક્ત હું આજ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
જાઉં દિલ્હી દાસીની સાથ, રહેશો ન ન્યારારે!
મોકલ્યા છે દુત સહ પત્ર, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તમે સાચવજો રાજ્ય-છત્ર, રહેશો ન ન્યારારે.
સાચું નહિ ઠરશે પતિવૃત્ત, પ્રધાનજી પ્યારારે,
થશે આત્મ હત્યાનું કૃત્ય, રહેશો ન ન્યારારે.

સુમતી—ખરેખર સોનરાણી—પવિત્ર સોનરાણી ! તું તો હદ વાળી દેછે ! પતિ પાછળ જીવ દેવાને પણ તું તૈયાર થઇ છે ! ધન્ય છે તારા જેવી શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણીઓને કે જેની રગે રગે શૌર્યના રૂધિર પ્રવાહ હજી ચાલુ છે ! પુત્ર આગળ વાંચ જોઇએ !

કુશળમતી—શિર રાજાજીનું જાય, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તો મારાથી ન જીવાય, રહેશો ન ન્યારારે,
તમ શરણુજ રૈયત બાળ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તમે તેની લેજો સંભાળ, રહેશો ન ન્યારારે.
મા સાચવતી જ્યમ બાળ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તેવા થાજો તમે પ્રજાપાળ, રહેશો ન ન્યારારે !

સુમતી.—(નિઃશ્વાસ નાંખી) હા ! સોનરાણી તે વિષે તારે મને જરા પણ નહિ કહેવું પડે ! હું મારો ધર્મ વધારે સારી રીતે સમજું છું. અરે ઇશ્વર ! છતે રાજાએ મારે રાજ્ય સંભાળવા વખત આવ્યો છે ! !

કુશળમતિ— કરી સમય તણો વિચાર, પ્રધાનજી પ્યારારે,
જાવું મારે પડયું નિરધાર, રહેશો ન ન્યારારે.
નથી દુઃખ તણો શિર પાર, પ્રધાનજી પ્યારારે,
લાગે લ્હાય સુણી વ્યભિચાર, રહેશો ન ન્યારારે.
સજ્જન સખી નથી મેં લેશ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
લીધો છે મેં વારાંગના વેશ, રહેશો ન ન્યારારે !

સુમતિ—અહા ! સોનરાણી ! શું તારી હીમત ! શું તારી યુક્તિ ! ! ધન્ય છે તારી હિંમતને ! આપત્સમયમાં પણ તું તારું શૌર્ય બતાવવા ન ચુકી હૈ ! ખરું છે કે—

ગીતિ વૃત્ત.

શિવજીજ સાચવવામાં, અબળા પણ સુપ્રબળા થઇ જાયે,
જેમ શ્વાન શિથિલ છે, પણ અરિ અહવા અતિ શૂરો થાયે !
કુશળમતિ ! આગાડી વાંચ જોઇએ,

કુશળમતિ— માથે જેહ પડયું છે આળ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
નહિ નિર્દયે થશે મારો કાળ, રહેશો ન ન્યારારે.
નથી બાકી સમયજ અધીક, પ્રધાનજી પ્યારારે,
તેથી સત્વર જાવુંજ ઠીક, રહેશો ન ન્યારારે.
તેથી કરી નથી હું ગળેલ, પ્રધાનજી પ્યારારે,
પ્રણમું છું હવે તમનેજ, રહેશો ન ન્યારારે.

લી૦

દુ:ખાબ્ધિમાં તણાતી અને
કલંકના ચાંલ્લાવાળી
સોનરાણી.

સુમતિ—આહ શું હિંમત ? શું શૌર્ય ! શાબાશ છે વિરમાતા શાબાશ છે ! તારા જેવી હિંમતવતી ક્ષત્રિયાણીઓ આ આર્યાવૃત્તમાં જવલ્લેજ ઉત્પન્ન થઇ હશે !

કુશળમતિ—પરંતુ પિતાજી ! હવે આનું શું કરવું ? આજ્ઞા આપો તો મહારાણીને સાહાયભૂત થવા હું જાતે દિલ્હી જાઉં !

સુમતિ—પુત્ર ! તું સત્ય કહેછે પરન્તુ તેમાં તારૂં કામ નથી. મારે પોતે ગયા વિના નહિ ચાલે માટે અશ્વપાલને એક અશ્વ તૈયાર કરવા આજ્ઞા કર.

કુશળમતિ—વારૂ પિતાજી જાઊંછું. (જાયછે.)

સુમતિ—અને હું પણ શિવપૂજન કરી ભોજન કરી તૈયાર થઇ જાઉંછું.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ:—બુંદીકોટાથી દીલ્હીનો રસ્તો.

પાત્રો:—સોનરાણી, સુબોધા, સુવદના અને વટેમાર્ગુ.

સુબોધા—બાઇ સાહેબ ! મધ્યરાત્રી થઇ ગઇ છે માટે આપણે અહીં થોભીયે. તમને પણ આખા દિવસની મુસાફરીથી થાક પણ લાગ્યો હશે ! બેચાર ઘડી આરામ લઇ વળી પાછા પરોઢીએ

આલશું. કેમ સુવદના ?

સુવદના—હા બાઈ! સુબોધા ખરૂં કહે છે. જુઓને આપણે કોઇ જગ્યાએ થોભ્યા છીએ ? બિચારા અશ્વોને તો જરા વિશ્રામ આપીએ ?

સોનરાણી—દાસીજનો તમે કહોછો ત્યારે ચાલો આપણે અહીં પ્હરોડીયા સુધી વિરામ લઇએ. મધ્યરાત્રીનો સમય છે તેથી અશ્વોને આ વૃક્ષના થડ સાથે બાંધી મૂકો. પરોઢીએ વળી ઘાસમાં ચરવા મૂકશું.

સુબોધા—હા. (સહુ અશ્વ ઉપરથી ઉતરી વૃક્ષ સાથે બાંધે છે) અરે ઇશ્વર! બે ઘડી વિરામ લેવો તે પણ પથ્થર શય્યા ઉપર! હેં ? અરે ઇશ્વર તારી કૃતિ અકળિત છે!

સોનરાણી—દાસી! એમાં આપણે શોચ કરવાનું નથી. "ફરતી ફરતી છાંયડી" એ કહેવતને અનુસરવાનું છે! ઇશ્વરની કૃતિ એવી છે કે—

શ્લોક ।

रंकं करोति राजानं राजानं रंकमेव च ।
धनिनं निर्धनं चैव निर्धनं धनिनं तथा ॥ ५ ॥

અર્થ—રંકને ઘડીમાં રાજા બનાવી દેછે અને રાજાને પળવારમાં રંક બનાવી દેછે. પૈસાદારને ગરીબ બનાવી દેછે અને ગરીબને પૈસાદાર બનાવતાં તેને કાંઇ સણુ વાર લાગતી નથી.

તો દાસી આપણું દુઃખ શી વિસાતમાં છે. આપણે ભાગ્યશાળી છીએ કે હજી મનુષ્યમાં દુઃખના અગ્રભાગમાં આપણે નથી પહોંચ્યાં.

સુવદના—ખરૂં છે બાઇ સાહેબ પરંતુ આપના જેવા રાજ્ય દેહને ભૂમિ-શય્યા કરવી પડે એ દુઃખ તો ખરૂંજને ? હશે એતો "માથે પડી વિશ્વદેવા" કર્યા વિના છુટકોજ નથી.

સુબોધા—સુવદના, તું હવે બાઇ સાહેબ વાસ્તે ગાદી પાથર અને હું પણ અશ્વોપરથી બધો સામાન ઉતારી યોગ્ય વ્યવસ્થા કરૂંછું.

સુવદના—હા. (ગાદી પાથરે છે) લ્યો બાઇ! આપ નિદ્રાવશ થાવ. (સુબોધાને) સુબોધા! તું પણ સુઇ જા હું બેઠી છું મને નિદ્રા આવશે ત્યારે હું તને જગાડીશ અને હું સુઇ જઇશ!

સોનરાણી—દાસી! તારો શ્રમ વિફળ છે. જ્યાં સુધી હું કલંકમુક્ત થઇશ નહિ ત્યાંસુધી મને કદિ નિંદ્રા નહીંજ આવે. તમે

તમારે સુઇ જાઓ. વળી આપણે અહીં રાત્રી ગાળવાની નથી, પરોડીએ પાછા કૂચ કરવી છે!

સુબોધા—આહ! હરીછાથી કલંક મુક્ત તો થઇશું પરંતુ આવી રીતે કરવાથી શરીરને બહુજ હાનિ પહોંચશે. જુઓને અત્યારથીજ શરીર કેતું કૃશ થઈ ગયું છે!

સોનરાણી—હું કલંક મુક્ત જાહેર થઇશ ત્યારે આ કરતાં મારૂં શરીર બમણું પ્રફુલ્લિત થશે. તમે સુઇ જાવ અને નિશ્ચિંત રહો. હું બેઠી બેઠી ઇશ્વર સ્તુતિ ગાઉંછું.

સુવદના—જ્યારે આપ જાગશો ત્યારે અમને પણ બિલકુલ નિદ્રા નથીજ આવવાની. અમે પણ તમારી પેઠે બેસીશું.

સોનરાણી—જેવી ઇચ્છા. (સ્તુતિ કરેછે.)

સિંહાનો કાન્હરો.

હે હરિ! મ્હારા, પતિને ઉગારો,
મમ શિરથી આ કલંક ઉતારો. હે હરિ. ટેક.
મશગુલ રહુંછું તમ ભક્તિમાં,
તે સઘળું હરિ! આપ વિચારો, હે હરિ.
ક્ષત્રીની પૂત્રી કુળ લજાવે,
હાય! વળી તે કરી વ્યભિચારો. હે હરિ.
જગપતિ! એવું કદિ નહિ બનતું,
તોપણુ આવ્યો આળનો ભારો. હે હરિ.
મેળવવાને આરોપ-મુક્તિ,
દિલ્હી જવાનો આવ્યો વારો. હે હરિ.
હાય! પતિના નથી સહી શકતી,
રે! ધીક્કાર તણા ઉદ્ગારો. હે હરિ.
ક્ષત્રી-પૂત્રી બનીછે ગણિકા,
તેને કણથકી હરિ તારો. હે હરિ.
સીતાની ભક્તી હતી જેવી,
તેવી સુભક્તિજ મારી વિચારો. હે હરિ.
સતીઓ કેરી વ્હાર કરી છે,
તેમ તમે દાસી આને ઉગારો. હે હરિ.
હાય અઘરથી વાદળ આવ્યું,
કોણુ હરી ભ્રમ એ કરનારો!. હે હરિ.

દુષ્ટે ભમાવ્યા સ્વામીને મારા,
કહો હરી ! શું હતો વાંકજ મારો. હે હરિ.
અગ્નિ દેવા ! વીનતી કરંછું,
કાંતો ઉગારો અને કાં બાળો. હે હરિ.
હે ગીરીજાપતી ! સ્તુતી દીલ ધારો,
પ્રલય કરો કાંતો દાસી ઉગારો. હે હરિ.
સુર્ય પિતા હે ! સાક્ષી તમે છો,
નીતિ અનીતિ તમેજ નિહાળો. હે હરિ.

સુબોધા— ગીતિ વૃત્ત.

બાઇ ! થશે સહુ સારૂં, ચિન્તા સઘળી તમે છોડી દોને,
ભક્તિ તમારી ધરીને, ઇશ્વર દેશે સર્વ સુખ તમોને.
પત્ર, પુષ્પ, ફૂળ, વૃક્ષે, તેની છે સંભાળ અતિ ભારે,
તો તમ-ભક્તિને તે, કહોને શામાટે નહિ દિલ ધારે ?
સાહાય કરશે તમને, વિશ્વપિતા જે અતીવ કૃપાળુ છે,
ચિંતા મુકો વિસારી, માનો થાય સઘળું તે સારૂં છે.
'**सत्यमेव जयते**' તે, વાક્ય હમેશાં અંતર ઉતારો,
ભક્તિમાં મન જોડો, વિદરી જશે તમ આળ તણો ભારો.

(એક વટેમાર્ગુ પ્રવેશ કરેછે.)

સોનરાણી—દાસી ! આ કોણ જાય છે ?

સુબોધા—હશે કોઇ વટેમાર્ગુ !

સોનરાણી—પુછી જોને ત્યારે કે રાજાજી ક્યાંઇ સામા મળ્યા !

સુબોધા—વારૂ. (મોટેથી) અલ્યા એ કોણ જાય છે આ-ટલી રાતે ?

વટેમાર્ગુ—ચમસે અલ્યા ? હમણાં દી ઉગશે ને આટલી રાત ચમસે ?

સુબોધા—સામે કોઇ બે જુવાન મળ્યા ?

વટેમાર્ગુ—આ ઘોડા દોડાવ્યા જાય તે કની ? આ છેતરવાર છેટે હશે.

સુબોધા—બહુ સારૂં. બાઇ ! આતો કહે છે કે હમણાં દિવસ ઉગશે.

સોનરાણી—દાસી ! રાજાજી બહુ દૂર ઉડી ગયા જણાતા નથી ! એકાદ ખેતરવા છે.

સુવદના—બાઈ! ત્યારે આપણે પણ તૈયાર થઇ આડફેટા એમની અગાડી નિકળી જઇએ તો કેમ?

સોનરાણી—હા. તેગજ કરવું. કેમ જે દિવસ હમણાં ઉગશે અને વળી આપણે દિલ્હી રાજાજી પહેલાં પહોંચવું છે.

સુવદના—સુબોધા! તું બધો સામાન ભેગો કર અને હું અશ્વ ઉપર સામાન મૂકી તૈયાર કરૂં. કેમ બાઇ?

સોનરાણી—હા. જેમ બને તેમ ત્વરા કરો. કામ ઉતાવળનું છે માટે વિલંબ વર્જ્ય છે.

સુબોધા—બહુ સારૂં બાઇ. તૈયારજ છીએ. ચાલો કુચ કરો.

(જાયછે.)

समाप्तोयं चतुर्थांकः

અંક ૫ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—પહાડસીંહનું ઘર.

પાત્રો:—પહાડસીંહ, ભગવાનસીંહ, છોટીયાં, અને વીમળમતી.

ભગવાનસીંહ—ખાવિંદ! ચાંપરાજ તો હજી ન આવ્યા અને આવતી કાલે તો મુદત પુરી થઇ રહે છે!

પહાડસીંહ—હા! અને હવે એ દિવસ સુધી જો ખમી જાઃ યતો આપણો તો બેડો પાર! જગતમાં એમતો કહેવાશે કે મિત્રને માટે પહાડસિંહે માથું આપ્યું હતું!

ભગવાન—ખાવિંદ મારી એકવાત કબુલ કરશો?

પહાડસીંહ—શું?

ભગવાન—આપને વાસ્તે આવતી કાલે હું ફાંશીએ ચઢું.

પહાડસીંહ—(ખુશી થઈને)ધન્યછે તારી નીમકહલાલીને! પણ તું તો હજી કિશોર વયનો છે.

ભગવાન—વય જોવાની કાંઇ જરૂર નથી. વિચાર કરો કે જો તમે જશોતો આ દિલ્હીમાં થતાં અનેક સુકૃત્યોની ખોડ આવી જશે અને મારા જવાથી તેમ કાંઇ પણ નહિ થાય.

પહાડસીંહ—એ સઘળું ખરૂં પરંતુ મારે કીર્તિ મેળવવાનો લોભ છે અને મારે તે પૂર્ણ કરવો છે!

વીમળ—નાથ! શા કામની તે કીર્તિ કે જેને આપણે ભોગવી શકીયે નહિ?

પહાડ—પ્યારી! તું સત્ય કહે છે પરંતુ હું જે લોભ કરૂં છું તે કાંઇ તેના ભોકતા થવાને નહિ પરંતુ માત્ર નામજ અમર કરવાને અને મિત્રનું હિત ઇચ્છવાને!

વીમળ—નાથ! તમે જીદ છોડી ઘો તો સારૂં! આપને બદલે મને ચઢવા ઘોને! તમે આમ કરોછો તેથી કાંઇ પણ ફાયદો નથી. ઉલટાં અમે ઝુરી ઝુરીને મરી તો જવાનાંજ! ત્યારે શા માટે મને કૃતાર્થ કરતા નથી!

પહાડ—પ્યારી! અકબ્બર બાદશાહ પાસે મેં મારા મસ્તકની કબુલાત આપી છે. અન્ય કોઇના મસ્તકની નહિ!

વીમળ—જો તમે એમ કહેતા હોતો તમારે બદલે મારૂં મસ્તક આપવાની મંજુરી બાદશાહ પાસેથી હું મંગાવી આપું!

પહાડ—ના હવે એમ કાંઇ નથી કરવું! મેં માથે લીધેલું કાર્ય મારે પોતાએજ પૂર્ણ કરવું છે.

ભગવાન—ખાવિંદ! બહાર કોઇ પરદેશી તાયફો આવેલ છે તે મુજરો કરવા આવવાની રજા માંગે છે.

પહાડ—ભલે, આવવા દે!

છોટીયાં—(પ્રવેશ કરી) મુજરા હે હમારા પહાડસિંહજીકુ.

પહાડ—અચ્છા! તુંમ કહાંકે રહેનેવાલે હો?

છોટીયાં—જી સરકાર! મેં બુંદીકોટાકી રહેનેવાલી હું ઓર મહારાજા ચાંપરાજકી ગણિકા હું.

પહાડ—અચ્છા તુંમ દિલ્હીમેં કિસ બાસ્તે આયાહો?

છોટીયાં—જી હજુર! મુજકો ઐસા માલુમ હુવા કે મહારાજા ચાંપરાજ ઇધર આયે હે!

પહાડ—તુમારા મહારાજા ઇધર નહિ હે. વોતો બુંદિકોટા એક માસસે ગયે હે.

છોટીયાં—મેંને ભી યેહ બાત સુની હે મગર અચ્છી તરહસેં ઉસકી પિછાન નહિ હે કે વો બુંદીકોટા કીસબાસ્તે ગયે હે.

પહાડ—એક મીયાંને ઉસકી રાનીકી નેકી બરબાદ કીઇ હૈ

उसलीये पादशाहकी होडमें हार कर अपनी रानीकुं धिक्कार देने के मारते गये हें.

छोटीयां—पहाडसिंहजी ! वह बात तुमको कैसी लगती हे ?

पहाड--भगवत जाने दुसरी वात तो ! मगर चांपराज एक दो दिनमें पहोंचने चहीये. अच्छा ! एकाद चीज सुनाओ तब. हेमें तालीम कैसी हे !

छोटीयां—जैसी हजुर की मरजी.—

होरी.

अंग अनंगवधारी, रमे रति उमंग धारी. अंग. टेक.
आयु अल्प मनुज सहु माने, वापरशे को विचारी,
धर्म तणा शुभ कर्मज करवा, सुख अहो निश धारी,
लहो शिक्षा एवी सुधारी, अंग,
अल्पायुषमां रति-रस लेवो, सुख भोगववांज भारी,
जन ए माटे निमित्त कीधां छे, अन्य कर्म देवां विदारी,
समजशे कोई अनाचारी, अंग.

पहाड--वाह ! सूर तो बहोत अच्छा हे ओर तुमारा गानका विषय भी बहोत अच्छा हे ! अच्छा ! तुमारे चांपराजसें मुजरा करनेकी ख्वाहेश हे ? तब दो दिन छधर ठेर जाव !

छोटीयां--जी हजुर ! में बादशाहसें मुजरा करनेकी ख्वाहेश रखती हुं.

पहाड—बहोत अच्छा ! कल फजरमें तुमकुं कचेरीमें बुलवाउंगा.

छोटीयां—जी सरकार. अबमें रुक्षत चाहातीहुं.

पहाड--अच्छा. (जाय छे.)

भगवान—खाविंद ! बहार कालुखां चांडाल आवेल छे ते कहे छे के महेतल पुरी थयां छतां चांपराज आव्या नथी तेथी काले तमारे फांसीना स्थळे यमुनाना कांठे हाजर थवानुं छे. (रोई जाय छे.) अने आ लखपत्र एणे मने आप्युं छे. (आपेछे.)

पहाड—बच्चा ! तुं न रो. ईश्वर बधुं सारुं करशे. मारो विजय तारुं पोषण करशे. (वांचीने) बहु सारुं. कालुखांने कहे के बखत मुजब हाजर थशे.

भगवान—(डुसकां भरतो) बहु सारुं. (जायछे.)

પહ્લાદ—અહા ! આ છોકરાનું હૃદય કેટલું બધું કોમળ છે? મારે માટે તે બીચારાને કેટલું બધું લાગે છે ? ખરેખર મારા ઘરમાં આવા આવા રત્નો હોવાને લીધે હું ભાગ્યશાળી છું. પણ અરે ! હવે તો અજરામર કીર્તિ ગ્રહણ કરવાની મને બહુજ જિજ્ઞાસા થઇ આવે છે. ક્યારે કાલ પડે, ચાંપરાજ ન આવે અને મને ઇષ્ટ પ્રાપ્તિ થાય ? (પડદો પડે છે) .

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—માર્ગ.

પાત્રો-સોનરાણી, સુબોધા અને સુવદના.

સુબોધા—કાં બાઇ, શું થયું ?

સોનરાણી—બાદશાહને મળવાનું નક્કી કર્યું છે.

સુવદના—હાડાજી અહીં આવી ચૂક્યા છે કે નહિ ?

સોનરાણી—ના. એમના કહેવા મુજબ તો હજી આવ્યા નથી.

સુબોધા—ત્યારે તો આપણે ઠીક મુસાફરી કરી !

સોનરાણી—હા. રાજાજી આપણી અગાડી નીકળ્યા તોપણ આપણે તેમની અગાડી પહોંચ્યા.

સુવદના—વિમળમતિ હતાં ?

સોનરાણી—હા. તમે મારી સાથે ન આવી એજ સારું થયું નહિ તો વિમળમતિ તમને બન્નેને જરૂર ઓળખી કાઢત અને આપણો કશબ ઉઘાડો પડત.

સુબોધા—ઠીક થયું. પ્રયાસ થયો તો સફળ.

સોનરાણી—હા. **सत्यमेव जयते** એ ખાત્રીપૂર્વક યાદ રાખવું.

સુવદના—વારૂ હવે આપણે શું કરવું ?

સોનરાણી—અત્યારે આપણે તો આપણા ઉતારે ચાલો. આવતી કાલને માટે તૈયાર થઇ રહેવાની જરૂર છે.

સુબોધા—હા સુવદના ! ચાલો. કેમ જે હજી આપણે તૈયારી કરવા સંબંધે ઘણું કામ છે.

સુવદના—ચાલો આવુંછું. ચાલો બાઇ !

સોનરાણી—ચાલો. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ-અકબરની ખાનગી કચેરી.

પાત્રો-અકબર, બીરબલ, વીદુષક, પહાડસીંહ, શેરખાં.

અકબર—બિરબલ ! ચાંપરાજ અબી તલક કાયકું નહિ આયા ?

બીરબલ—ખુદાવિંદ ! બ્હોત તાજ્જુબીકી બાત હોતી હે ! ક્ષત્રી કે તુબગ બચનસેં ફિરનેવાલે નાહીં, મગર કુચ્છ હરકત આઇ હોવે તો ખુદા જાને !

વીદુષક—હરકત શું આવે ? એતો એમજ ? કાંતો સ્વાર્થ સાધનારા વાણીયા ભાઇ થઇ ગયા હશે !

અકબર—સચ્ચા ક્ષત્રી ઐસા નહિ હોવે, ફિરતો ખુદા જાને !

બીરબલ—જહાંપનાહ ! મેં એક દુસરી બાતભી સુની હે !

અકબર—કયા ?

બીરબલ—સુનાહે કે પહાડસિંહકા લડકા હાડાકી સંગ ગયા હે.

અકબર—કીસી વાસ્તે ?

બીરબલ—ઐસા સુના હે કે ચાંપરાજકી મુદત ચુકાનેકે બાસ્તે ઉસ્કું સમજા કર પહાડસિંહને ભેજા હે ! ઐસી ખાહેશ રખકર કે આપ નામદાર ઉસ્કા શીર કાટનેકા હુકમ દીલાઓ તબ ઉસ્કી કીર્ત્તિ સારી જહાંનમેં હોવે !

અકબર—ઐસા ખરા દોસ્ત મેને કભૂ ન દેખા હે.

શેરખાં—(પ્રવેશ કરી) નામદાર ! પહાડસિંહ ઉમરાવ અંદર આનેકી ખાહેશ રખતા હે.

અકબર—બિરબલ ! કાયકું આયે હેં ?

બીરબલ—ઉસ બાબતપર કુછ દાદ કરનેકે બારતે આને વાલા નહી હે !

અકબર—અચ્છા. બુલવા લાઓ.

પહાડસીંહ—(પ્રવેશ કરી) કુરનસ બજાવું છું, સરકાર !

અકબર—અચ્છા ! કયા હે તુમારે બોલો ?

પહાડસીંહ—નામદાર ! ગઈ કાલે મારે ઘેર એક છોટીયાં નામનો તાયફો આવ્યો હતો. તે ગાન તાન અને નૃત્યમાં બહુજ હુશીયાર છે. આપનો મુજરો કરવાની ખાહેશ રાખે છે અને આપનાથી મુલાકાત કરી આપવાનું મેં એને વચન આપ્યું છે. ચાંપરાજને આવ્યા તેથી કાલે સવારમાં હું ઘણી ખુશીથી ફાંશીએ ચઢવાને

તૈયાર છું પણ મારૂં વચન વૃથા ન થાય એવી મારી અરજ છે! બીજું હું કાંઇ નથી માંગતો.

અકબર—બ્હોત અચ્છા. કલકે રોજ ગાનતાન ઓર નાચ દેખેંગે.

પહાડસીંહ—નામદાર! હવે હું રજા માગું છું. (જાયછે.)

બીરબલ—દેખો સરકાર! કૈસી પાક ઘાનતવાલા ક્ષત્રી હૈ!

અકબર—બિરબલ! દીખાતા હે અચ્છી ઘાનતકા, મગર ઐસા એક ઉમરાવકું ફાંસી દેનેકે બાસ્તે મેં બ્હોત દિલગીર હોતા હું.

બીરબલ—કયા કીજીએ સરકાર? ન્યાયસેં પીછે હઠનેકા અપના કામ નહિ હે!

અકબર—અચ્છા બિરબલ! કલ ફજરમેં હુકમ ભેજ દેના! આબ તો મેં ઝનાનેમેં જાતા હું.

બીરબલ—પધારીએ સરકાર. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કાલુખાંનું ઘર.

પાત્રોઃ—કાલુખાં અને રંગુડી.

રંગુડી—અબે સુનતે નહિ હો?

કાલુખાં—કયા હે?

રંગુડી—યે કલસેનીયા રડતા હે? કુચ્છ ખાનેકા લાયા હો?

કાલુખાં—કહાંસે લા દે? કુચ્છ ખાનેકા રસ્તેમેં પડા હે?

રંગુડી—તબ કયા કરના?

કાલુખાં—વો ઉમરાવકું ફાંસી દેઇંગે તબ કુચ્છમીલે તો મીલે. અબ તો મેં બી ભુખા હું કયા કરૂં?

રંગુડી—ફાટ પડે કોઉ દીન ભૂખાજ નહિ તીટતા?

કાલુખાં—સાલી? ગાલીયાં કાયકું દેતી હે? કુચ્છ તેરા બિગાડ તો નહિ કીયા હે?

રંગુડી—મેરા સબી ઘરેનાં બેચકર ખાયા ઓ બિગાડ નાહીં.

કાલુખાં—સાલી! કુચ્છ પેટમેં ખાનેમેં દુસરા ચલે? મગર આજ તો અપનકું બ્હોત બ્હોત મિલનેકા હે?

રંગુડી—કયા?

કાલુખાં—અચ્છે અચ્છે કપડે ઓર ઘરાને?

રંગુડી—તબ તો મેરે ઘરેને પીછે મીલેગે.

કાલુખાં—પથરે મીલે ? ઉસકું બેચ કર સબહી દેના પતા દેના હે.

રંગુડી—ચલ ચલ ! ઇતના બધા મીલે તબભી મેરે ઘરેને નહિ મિલે ! તબ તો મેં દુસરેકે ઘરમેં ચલ જાઉંગી.

કાલુખાં—જાહાનમમેં જા. મેરે ક્યા ? દુસરીકું અભીને અબી ઘરમેં બોઠા દઉં !

રંગુડી—નાહીં નાહીં ! મેરે પ્યારે ! મેં તો તુમેરી મશ્કરી કરતી હું.

કાલુખાં—અચ્છા. અબ તો એક અચ્છા ગાન સુનાદે.

રંગુડી—કયા ગાન ?

કાલુખાં—કલ રોજ ગાયા થા યેહ !

રંગુડી—અચ્છા. (ગાય છે.)

ખુશ રહો સનમજા મેરા બિધાતા બેલી—રાગ.

અહા ! વોહી દિખાતા, નેન ચલત માશુકકા,
તુમ ઇધર ઇધર આ, નખરેસેં દીખલાતા;
હે ખડા મગર આશક થરથરતા ડરસેં,
હિંમત નહિ ચલતી બ્હાર ચલનકી ઘરસેં.
માશુકકા દિલ તબ મિલનેકું ચહતા હે,
પન આશકકા પગ ઘરસેં નહિ ચલતા હે !
તુમ આનેમેં કયું ડરતે મેરે પ્યારે ?
મીલકર તુમ પ્યારે, ખુશી કરો દિલ મેરે !

કાલુખાં—અહા મેરી રંગુડી ? તેં મુઝે એસી આશક હુઇથી કયું ?

રંગુડી—મેરે પ્યારે મુજકું શરમાતે હો કે ?

કાલુખાં—અચ્છા. રંગુડી ! તેં રોટી પકા ઓર મેં ઉસકું ફાંસી દેકર અભી આતા હું.

રંગુડી—જલ્દી કીજીઓ.

કાલુખાં—અચ્છા. જાકર દેર બિના શીર જુદા કરકે ઇધર પીછા આઉંગા.

રંગુડી—અચ્છા. જાઓ તબ. (જાયછે.)

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—યમુના નદીનો કિનારો.

પાત્રો:—પહાડસિંહ, વિમળમતિ, ભગવાનસિંહ, કાલુખાં અને ચાંપરાજ.

કાલુખાં—(પહાડસિંહને હુકમ સંભળાવે છે) તુમને ચાંપરાજકી બદલ શીર કબુલ કીયાથા ઓર ચાંપરાજ અભી તલક નહિ આયા ઉસ લીયે તુમકું પણ ફાંસીપર લટકાનેમેં આતા હે. હાં જાઓ તૈયાર !

વિમળ—અરે ભલા આદમી એમને બદલે મને તું ફાંસી ઉપર ચઢાવ પણ એમને તેમ ન કર.

ભગવાન—ભાઇ ! તું કહે તો એમને બદલે હું ચઢું.

કાલુખાં—એસા કભુ નહિ હોનેવાલા હે ! જાહાંપનાહને જીસકા શીર કાટનેકા હુકમ ભેજા હે ઉસકું ફાંસીપર લટકાના ચહીયે, દુસરેકું નાહીં !

પહાડસિંહ—પ્રિયા ! તમે હવે એ વાત છોડી દો.

જનની જીવો રે ગોપીચંદની—રાગ.

દિલગીરી નહિ દરશાવશો, દુઃખ મને અતિ થાયજી,
વદન તમારૂં દેખીને, હૃદયજ ફાટી જાયજી,
પ્રિયા શોક છોડો તમે.
ઘેર પધારો હર્ષથી, ધન્ય ગણો દિન આજજી,
અજર અમર કીર્તિ થશે, શિર દઉં મિત્રને કાજજી,
પ્રીયા શોક છોડો તમે.

વિમળમતિ—

મિત્ર માટે શિર આપતા, એથી હર્ષ પમાયજી,
અન્ય નથી કૃત્ય એ સમું, પણ હૃદયે દુઃખ થાયજી,
નાથ ! હું ઝૂરી મરીશ હા !
વિરહ તમારો સાલશે, નહિ મુજથી સહેવાયજી,
સંચિત પૂર્વ તણાં હશે, લેખ ન મિથ્યા થાયજી !
નાથ ! હું ઝુરી મરીશ હા !

પહાડસિંહ—

સૂચના આપુંછું એટલી, તેહ ધરો દીલ માંહજી,
સહુપર સમભાવ રાખજો, દુઃખી ન જોવા ચહાયજી,

પ્રિયા શોક છોડો તમે.
ચિરંજ વિજયને આપજો, કરવા દેશો ન દુઃખજી,
હાડાને કહેજો તમે, શોભાવી છે કુખજી,
પ્રિયા શોક છોડો તમે.

વિમળમતિ—
ગૃહ તમવિણ શૂન્ય ભાસશે, જાણે ખાવા ધાયજી,
વિષ સરખો સંસાર આ, મુજને લાગશે નાથજી,
નાથ ! હું ઝુરી મરીશ હા !
થાઉં સતી તમ પાછળે, પણ મને રોકશે શાહજી,
અન્ય ઇલાજ નથી કંઇ, દુઃખ થાયે હાય હાયજી !
નાથ ! હું ઝુરી મરીશ હા !

પહાડસિંહ—
ઘેર હવે જાઓ હર્ષથી, મિત્ર થકી જો અલાયજી,
નામ અમર નહિ રહે માહરૂં, પણ અમૂલ્ય આ જાયજી,
પ્રિયા શોક છોડો તમે.

કાલુખાં—ઓ બે પહાડસીંહજી ! વો તુમ ક્યા કરતે હો. જલ્દી કીજીયે. ડાલ દો રસી કોટમેં.

પહાડસિંહ—હા, લ્યો, જલ્દી કરૂં છું. (વિમળમતિને) પ્રિયા ! હવે તમે ઘેર જાવ અને મારી સૂચના મુજબ અનુસરજો. લ્યો હવે પ્રણામ છે. જેમ જેમ હું તમને વધારે વાર જોઉં છું તેમ તેમ મને વધારે વ્યથા થાય છે માટે હવે તમે જાવ !

વિમળ—અરે નાથ ! શું આ છેલ્લીજ મુલાકાત ?

પહાડ—હા પ્રિયા ! હવે શોક તજી દો અને ગૃહગમન કરો. જો ચાંપરાજ આવી પહોંચશે તો પાછી મનની મનમાં રહી જશે !

કાલુખાં—ઓ બે તુંમ ડેર કાયકું કરતે હો ? સબી ચલે જાવ ઇધરસે !

પહાડ—પ્રિયા હવે તમે જાવ. ભગવાનસિંહ ! તું પણ જા.

(વિમળમતિ અને ભગવાનસિંહ જાય છે.)

કાલુખાં—અબ ડાલદો રસી કોટમેં ! બહોત ડેર હુઇ હે !

પહાડ—વારૂ. (દોરડું ગળામાં નાંખવા જાયછે (એટલામાં) (નેપથ્યમાં) સબુર ! સબુર ! સાહસ નહિ કરો ! નિરપરાધીને નહિ મારો.

કાલુખાં—સબુર કરો પહાડસિંહ ! ચાંપરાજ આયા દિખાતા.

પહાડ—(એટલામાં ચાંપરાજને આવેલ જોઇને)હા ! મનની મનમાં રહી ! ચાંપરાજ આવીપહોંચ્યા !

ચાંપરાજ—અરે પહાડસિંહ ! તેં હદકરિ છે ! હું તેનો બદલો વાળવાને હવે અશક્ત થઇ ગયોછું.

ઘરસેં ઇંહા કોન ખુદાકે લીયે લાયા મુજકો—રાગ.

ધન્ય ધન્ય મિત્ર ! તારી ટેક, ધન્ય મૈત્રી તારી,
થયો શિર આપવા તૈયાર તું તો બદલ મારી.
ધિક ધિક મુજને વિલંબમેં અતીવ કીધો,
માનું ઉપકાર તારો જીવ જેણે તુચ્છ કીધો.
કદિ થયું હોત મોત તારૂં. જાત લાજ મારી,
બચાવ્યો કિંતુ ઇશ્વરે બચાવી જાત તારી.
અતીશય છું દિલગીર બદલો નહિ વાળી શકું,
થયું છે જીવન મારૂં દુષ્ટ નારીથા જ ટુંકું.
કરૂં છેલ્લા પ્રણામ મિત્ર તને હું હવે તો,
ધરી મુખ કૃષ્ણ હવે નર્ક ગામી થઇશ હું તો.

પહાડસિંહ— **શિખરિણી વૃત્ત.**

પ્રભૂ ! શું પહોંચાડયો, સુહૃદ મુજને તેં મરી જવા ?
અરે ! આ શું કીધું ? કયમ ન મુજને દે તું મરવા ?
અરે ! ના જોવાશે. મરણ મુજથી સુહૃદતણું,
જતાં એ હું આજે, જગતમાંહિ રૂહેતું દુખગણું !

કાલુખાં—તુંમ સબ ઇધિર ઠેરો. પાદશાહકા દુસરા હુકમ મંગવાનેકી જરૂરીયાત હે. (શેરખાં પ્રવેશ કરે છે.)

શેરખાં—પહાડસિંહજી ! તુમારી નેક ઇમાનદારી પર ખુશહોકે પાદશાહ સલામત તુમકું કચેરીમેં બુલવાતે હે ઓર ચાંપરાજકું ન દોદિન પીછેસેં ફાંસીપર ચઢાનાં એસા હુકમ ભેજાહે.

કાલુખાં—અચ્છા. (શેરખાં ગયા પછી) જહાંનમમેં ગઇ વહ નોકરી. કપડે ઓર ત્રરેંને મિલનેકાથા વોહિ અબ નહિ મિલા ! ચલો ભાઇ ચલજાવ દો દિન મોજ કરલો ! (જાય છે)

પહાડસિંહ—મિત્ર હું કચેરીમાં જાઉંછું અને તું મકાનપર જા.

ચાંપરાજ—બહુ સારૂં મિત્ર. (સહુ જાયછે)

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ અકબરની કચેરી.

અકબર, બિરબલ, કાજી, શેરબેક, છોટીયાંના વેષમાં સોનરાણી, સુબોધા, સુવદના, ચાંપરાજ, પહાડસિંહ, તાનસેન, ગંગકવિ, ટોડરમલ, લાલખાં, વિદુષક, ચોપદાર, ગવૈયા વગેરે.

ચોપદાર—સબ ઉમરાવોંકી સલામપેં નિગાહ રખ્ખો મહેરબાન— (સર્વે બાદશાહને સલામ કરે છે)

અકબર—બિરબલ! શેરખાં સાથ હુકમ ભેજા હે ઓર પહાડસિંહ કાયકું નહિ આયા?

બિરબલ—ખુદાવિંદ! અભી આના ચહીયે! મગર ફાંસીપર લટકાદીયા હોવે તો ભગવત જાને!

અકબર—ઉસલીયે ઐસા નેકીવાલા ઉમરાવકે બારતે મેં બહોત દિલગીર હોતાહું (પહાડસિંહ પ્રવેશ કરે છે)

પહાડસિંહ—કુરનસ બજાવુંછું સરકાર!

અકબર—પહાડસિંહ! મેં તુમારી નેકીપર બહોત આફરીન હુવા હું ધન્ય હે તુમેરા જૈસા મિત્રકું.

બિરબલ—ખુદાવિંદ પહાડસિંહને સચ્ચી દોસ્તીકા ખ્યાલ પ્રજાકું દિખલા દીયા હે!

અકબર—ઉસકે લીયે ખુશ હોકર મેં તુમકું બચન દિલાતાહું કે તુંમારે ચહીયે વો મંગલો.

પહાડસિંહ—ખુદાવિંદ! આપની મહેરબાની વિના મારે બીજી કોઇ પણ વસ્તુની જરૂર નથી તોપણ મારો એ અરજ છે કે છોટીયાં નામના તાયફાનું આપ ગાન, તાન, નૃત્ય જોઈ લ્યો.

અકબર—અચ્છા. બિરબલ! વો છોટીયાં તાયફાકું બુલવા લાઓ.

બિરબલ—અચ્છા સરકાર બુલાતાહું. શેરખાં! વો તાયફાકું બુલાઓ. (શેરખાં જાય છે.)

ચોપદાર—ગંગકવિકી સલામપેં નિગાહ રખ્ખો મહેરબાન— (ગંગકવિ પ્રવેશ કરે છે.)

અકબર—બેઠીયેં કવિરાજ.

ગંગકવિ—

બત્રિશા સવૈયા.

તખ્ત બડે પર આપ બિરાજી,
અદલ સજાય જ દેત પ્રજાકું;
હિંદુ વ મુસલમાન સહુ કું,
શૂહેમસેં દીજત ધર્મ-રજાકું;
સર્વ કલાકી પિછાન બડી તવ,
દિલ્હીપતિ! સહુ ધન્ય કુચરતે;
ગંગકહે તવ સંગ્રહ ધર્મકો,
બચન ન કોઉ દિને તુજ ફિરતે;

બિરબલ—વાહ! બહોત અચ્છા બર્ણન કીયા.

ચોપદાર—ગુની તાનસેનજીકી સાલમપેં નિગાહ રખ્ખો—મહેરબાન. (તાનસેનજી પ્રવેશ કરે છે.)

અકબર—આઇયે તાનસેનજી!

તાનસેન—જી હાં! સરકાર! (ગાયછે.)

મલ્હારની ઢબનો રાગ.

સુર સમઉ તેજ મોરે પ્યારા,
ચંદ સમ શિત હો દિલ મેરે. સુર. ટેક.
શત્રુ-હ્રદયપેં સુર સરીખા,
સ્નેહિકે દિલ શિત ભારે. સુર.
અચલ કીરતિ તુજ રૂહે ઐસામેં,
બિનતિ કરૂં મેરે પ્યારે સુર.

(છોટીયાંના વેશમાં સોનરાણી બન્ને દાસીઓ સાથે પ્રવેશ કરેછે.)

છોટીયાં—કુરનસ બજાતી હું સરકાર.

અકબર—અચ્છા. તુમ કહાંસે આતે હો ?

છોટીયાં— જી સરકાર મેં ચાંપરાજ હાડાકી ગુનિકાહું ઔર સારા હિંદુસ્તાનમેં ફિરતી ફિરતી આતી હું.

પહાડ—ખુદાવિંદ! મારા મિત્ર ચાંપરાજને બે દિવસ પછી ફાંસી દેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે આ ગમ્મતમાં ભાગ લે તો સારૂં.

છોટીયાં—જી હાં સરકાર! મે મારા રાજાકી સમક્ષ ગાન કરનેકી ખાહેશ રખ્તી હું.

અકબર—અચ્છા. શેરખાં! ચાંપરાજકું બુલવા લાઓ.

(શેરમાં જાય છે)

બિરબલ—છોટીયાંજી ! નામદાર અકબર બાદશાહ તુંમારા ગાન-તાન સુનનેકી ખાહેશ રખ્તા હૈ કયું કુચ્છ કરોગે !

છોટીયાં—હા સરકાર ! ઉસમેં ક્યા ? વોતો હમેરા કામહે મગર હમારા કીનરીબાલા ઓર તબલચી રસ્તેમેં મર ગયા હૈ ઉસલીયે અપના એસા દો આદમી હાજર હોનેકી જરૂર હૈ સરકાર !

અકબર—અચ્છા ! બિરબલ ! અપના દોનું ગવૈયાકું બુલાઓ.

બિરબલ—અચ્છા નામદાર. (ગવૈયાઓને બોલાવવાને માણસ મોકલેછે અને ગવૈયાઓ હાજર થાય છે.)

અકબર—તુંમારે ઉસકે ગાનકી સાથ બજાનેકા હૈ !

ગવૈયા—અચ્છા સરકાર. (ચાંપરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

ચાંપરાજ—(કુરનસ બજાવીને)સોનરાણીને ઓળખતાં ક્રોધથી મનમાં)અરે દુષ્ટા ! ચાંડાલણી ! અહીં પણ આવી હૈ ? વંઠે ત્યારે બધામાંથી જાય ! ઠીક છે !

છોટીયાં—ઉસ્તાદજી ! સારંગકા રાગ બજાઓ.

ગવૈયા—અચ્છા (બજાવેછે)

છોટીયાં—(ગાયછે.)

રાગ સારંગ.

પ્રભૂ ! તેરી અકલિત કૃતિ !
તવ જગ રચન કરત સુખદાઈ,
આઈ ! હય નહિ ખામી કાંઈ. પ્રભૂ.
પશવ, પક્ષી, તરૂ, જલ, પરવત, નર,
કૈસી ખુબી વત કીધાં ઇશ તેં,
જાગત હું નહિ રે મમ દિલમેં, (૨)
એસી કૃતિ કરનાર નમત હું શ્રી જગતપતિ ! પ્રભૂ.

અકબર—કયું ચાંપરાજ ! તુંમેરા તાયફા બ્હોત અચ્છા હૈ ! કયું ?

ચાંપરાજ—હા નામદાર ! હું તેને સારી રીતે પીછાનુંછું.

અકબર—અચ્છા ! કુચ્છ દુસરી ચીજ બોલો !

છોટીયાં—જૈસા હુકમ સરકારકા. (ગાયછે)

ભેરવી.

આળજ દેતું નઠારૂં, રે જન, આળજ. ટેક.

કરવી રે જોઇયે પુર્ણ પરીક્ષા,
પછી જે કરવું તે સારૂં. રે જન.
બગલા સમું હંસ દિસતું પણ હંસ,
જુદા ખીરનીર કરનારૂં. રે જન.
રે ઉગ્ર તેજી સુરજનું તનડું,
કદિ નહિ કલંકવાળુ. રે જન.
પીતળ કનક પરખાય પ્રથમ ના,
અગ્નિપરે સોનું ધારૂં. રે જન.
તેમજ પૂરી કરવી પરીક્ષા,
પછી બોલો સારૂં ન સારૂં. રે જન.

અકબ્બર—બિરબલ ! છોટીયાંને બ્હોત અચ્છા ગાન કીયા હે !

બિરબલ—સચ્ચ બાત હે ખુદાવિંદ આપ સરખે ઉસકી કદર પિછાનતે હો વો બ્હોત ખુશીકી બાત હે.

અકબ્બર—અચ્છા ! અચ્છા. છોટીયાંજી !

છોટીયાં—જી હુજુર !

અકબ્બર—તુમારે કુચ્છભી ચહીયે સો મંગલો.

છોટીયાં—જી સરકાર, તુંમારે જૈસે જહાંપનાહકી નિગાહસે હમકું કુચ્છ બરણુકી જરૂરીયાત નાહિ હે ! મગર મેરી એક છોટી અર્જ હે !

બિરબલ—બેલાશક બોલો.

અકબ્બર—હાં ડરો મત.

છોટીયાં—જી હજુર ! આપની હજુરમેં યહ શેરએક મીયાં બૈઠા હે સો બુંદીકોટમેં તીનમાસ તલક મેરે વહાં રહાથા. હરરોજકા મેરા એક સો મહોર લેનેકા ઠરાવથા ઉસમેંસે મેરેકુ એક માસકા લવાજમ દીયા હે મગર દુસરા દો માસકા લવાજમ ઉસકી પાસસેં મીલનાં ચાહીયે.

શેરએક—યા અલ્લાહ ! બિસમિલ્લાહ ! મેં તેરે ઘર રહાથા જ નહિં. કયા જુઠ ઔર ગલત બાત કરતી હે ? કયા લવાજમકી બાત ? છોટીયાં ઐસા કરતેસેં કુચ્છ મુફતકે પૈસે નહિ મીલે !

છોટીયાં—અરે શેરએક ! સચ્ચ બોલનેસે ખુદા ખુશ હોતા હે મગર જુઠ બોલનેસેં કુચ્છભી ફાયદા નહિ હોતા હે ! કહાં દો ચાર દીનકી બાત હે ! તીનમાસ મેરે ઘર તુંમ રહેથે.

શેરબેક—જહાંપનાહ ! યે સબ બાત જૂઠ હે ! મેં કભી ન માનું.

બિરબલ—ઐસા ખાનદાન તાયફા કબૂ જૂઠ બોલનેકા નાહીં ઉસ્મેં તુંમારી બાત જૂઠ લગતી હે !

લાલખાં—નહિ નહિ ! શેરબેક મીંયા ! મ્હોબતખાંનકે લડકે ! કબૂ જૂઠ ન બોલે !

શેરબેક—કિબ્લે આલમ ! ઇસ્મેં મેં કુચ્છ બી નહિ જાનતા હું ! કોન દોતુષમને ઉસકા મુંહભી દેખા હે ! ઓર બુંદી કોટમે ઉસકા મકાનભી પીછાના હે ? મેરેકું કલાંમલાંકી સોગન હે મેં જૂઠ બોલતાહું તબ.

અકબર—કયું છોટીયાં ! યહ સચ્ચ કહતાહે ?

છોટીયાં—નામદાર ઉસ્કું મુંહકા ધડા નહિ હે ! થોરા વકતમેં બહુ ફીર ફીર જાતા !

શેરબેક—અરે ખુદાવિંદ ! મેરેકું અલ્લાહકી કસમ હે ! ઔર તુંમ કહો તબ મેં કરાર લીખ દેનેકુંભી તૈયાર હું.

છોટીયાં—અચ્છા. ઐસા કીજીઓ.

બિરબલ—શેરબેક ! યહ કાગજમેં મે કરાર લીખતાહું ઉસ પર તુંમારે સહી કરની ચહીયે—

શેરબેક—તૈયાર હું સાબ !

અકબર—બિરબલ ! કરાર લીખકર બાંચો.

બિરબલ—સુનીયે સરકાર મેં જહાંપનાહ અકબર પાદશાહકી હજુર યહ લીખ દેતાહું કે મૈંને બુંદીકોટામેં જાકર યહ છોટીયાંકા મુંહભી દીખા હે, લગાજમકી બાત બી મેં જાનતા હું ઔર ઇશકકી સબ બાત જૂઠ ન હોવે તબ મેરેકું કલાંમલાંકી કસમ હે ઓર પાદશાહ જો સજા ફરમાવે સો ઉઠાનેકું તૈયાર હું.

અકબર—અચ્છા શેરબેક ઉસપર સહી કરો. યાદ રખીઓકે તુંમારી બાત જૂઠ સાબીત હોગી તબ ચાંપરાજકી મુવાફીક ફાંસીપર ચઢાનેકા હુકમ ભેજુંગા.

શેરબેક—અચ્છા સરકાર. (કલાંમલાં ઉઠાવી) યહ સબ કરાર મેંને કીયા હે ઓર ઉસમેં લીખા હે ઇતની બાતમેં જાનતા હું તબ મેરેકું યહ કલાંમલાંકી કસમહે. (સહી કરે છે)

છોટીયાં—(દાસીને) ઓઝલ ધરી લે સુબોધા !

સુબોધા—વારુ બાઈ સાહેબ (ઓઝલ નાંખેછે)

અકબર—યા ખુદા ! યહ ક્યા ?

છોટીયાં— **ઈંદ્ર સભાની ગઝલ.**

વિતક મૂજને વિત્યા ઘણા હે પાદશાહ,
હું ગણિકા છું નહિ પણ હાડાકેરી નાર.

અકબર—અહાહાહા ! લાહોલવલાહવકુત ! યા પરવરે દેગાર ! યહ હાડાકી નારી ! શાબાશ હે સતી ! શાબાશ હે !

કાજી—યા ખુદા ! શેરબેકકી સબી લુચ્ચાઇ તેને જાહેર કર દીઇ.

બિરબલ—જાહાંપનાહ ! શેરબેકકી જીદ સચ્ચી હે !

સોનરાણી—સાચી વાત શેરબેકે દીઠું નથી મુખ,
કિંતુ વૃથા તેણે મને દીધું ઘણું દુઃખ.

અકબર—સચ્ચ બાત હે ! વો હરામખોરને તુઝે બ્હોત તકલીફ દીઇ હે.

સોનરાણી—સ્વામી મારા આપપાસ આવ્યા જ્યારથી,
ખરૂં સતીપણું ધરી રહી'તી ત્યારથી.
એકદિન આવી રાયે દીધો ફીટકાર,
લાગી ઝાળ દીલ સુણી શબ્દ વ્યભિચાર.
થાવા આરોપ મુકત આવવું પડયું છે આંય,
જોકે રહેતી હમેશ હું પડદા માંહ્ય.
કિંતુ આખરે પ્રભૂએ રાખી મારી લાજ,
સતી તણાં સતીત્વની કસોટી થઇ આજ.
ઢોંગી ફોઇને મેં દીધ રૂમાલને કટાર,
ભોળવાઈ ગઇ ખરેખરી હું ભોળી નાર.
બચાવીને પતિ મેળવવા આરોપની મુક્તિ,
દિલ્હીમાંહે આવી કીધી છે જ આવી યુક્તિ.

બિરબલ—વાહ ! ક્ષત્રીયાણી ! ધન્ય હે તેરી હિંમતકું.

ગંગકવિ— **સોરઠો.**

હે હિંમતકું ધન્ય, સાચી ક્ષત્રીયાણી–સતી,
વરસત ખુબ પરજન્ય, ગુજકા શુદ્ધ પ્રભાવસેં.

બિરબલ—સચ્ચ બાત હે કવિરાજ !

અકબર—ઓ બે શેરબેક ! બોલ સચ્ચી બાત ક્યા હે ?

શેરબેક—(ધ્રુજતો ધ્રુજતો)ખુદાવિંદ ! ક–હ–તા હું. ગુ–સ્સા મ–ત કીજીયો સર–કા–ર !

અકબર—વો બાત પીછે! અબી સચ્ચી હકીકત બોલ.

વિદુષક—જોઈ લ્યો મીંયા સાબનું મ્હોં! જાણે ધોળે દીવસે ચાંદો અને પેલા લાલખાંતો મોઢું નીચુંજ ધરી રહ્યા છે.

બિરબલ—બિચમેં મત બોલ!

શેરબેક—ખુદાવિંદ! મેં બુંદી કોટા-ગ-યા. ઉધર બ્હોત ન ક-શી-ષ ઉઠા-ઈ લેકી-ન ઉસમેં કુચ્છ નહિ કર શ-કા-રી-ર એક મા-લ-ન-કું હાડાકી ફુ-ઇ-કર ભેજી ઉન્ને કટા-ર ઔર રૂ-મા-લ લીયા ઔર શરી-ર-કી સબી-નિસાની દેખ લી-યા સરકા-ર પીછે વહ બાત મેંને આપકી પાસ ર-જુ-કી-ઈ! અબ મેરી ભુલ્ચાઇ કે બારતે મુ- ઝે માફી મીલની ચહીયે.

વિદુષક—મિંયા સાહેબ! કેમ અક્ષરે અક્ષરે બોલોછો મુંગાતો નથી થઇ ગયા ને?

કાજી—(લ્હેકાવીને)અબી મા-ફી મી-લની-ચ-હી-યે! કયું ઐસી સતીકું બે હુરમત કીયા ઔર માફી મીલની ચહીયે! ઐસા કભી હોને બાલા નહિ હે!

ટોડરમલ—ઉન્ને જબરા સાહસ કીયા. રાનીકું તકલીફ દીઈ ઔર ફીર માફી માંગે? ઐસા નીતિકી બિરૂદ્ધ હો જાતાહે!

ગંગકવિ—સરકાર!

સોરઠો.

સતીજનકું દુખદે! બિનય ધર્મ લજ્જા હિનો,
યેહ અસિ શ્લેષ લહે, તબ નહિ પાપ કહો કદિ!

તાનસેન—ગંગકવિ સચ્ચ બાત કહેતેં હે!

મનહર (કવિત)

દ્વેષ કરનાર ઔર ઈર્ષ્યા ખોર આદમીકું,
શામકી યુક્તિ કરકે સમજાનાં ચાહિયે;
જૂઠ બાત બાખનાર, પ્રજાકું દુઃખ દેનાર,
ઔર અપમાનીકું તો દંડસેં સમજાઇયે;
જુઠ સાખ પુરનાર બચનકો ફેરનાર,
પ્રાનીકું દુઃખ દાતાકું બ્હોત દુઃખ દીજીએ;
કહે ગુની તાનસેન સતી-આળ દેનારકું,
ફાંસી બીન અન્ય સજા, કબૂ ન ફરમાઇયે,

શેરબેક—(પોતાના પક્ષમાં કોઇ પણ ન હોવાથી મનમાં)

યા ખુદા! અબ મેં કયા કરૂં કાઉભી મેરી તરફસે દલીલ નહિ કરતા હૈ! (પ્રકાશ) ખુદાવિંદ એક દફે મુઝે માફી દો ફીર મેં ઐસા કભૂ નહિ કરૂંગા! (ચાંપરાજને) ચાંપરાજ ઠાકોર! મેં તુંમારે શરન હૂં.

ચાંપરાજ(દયાર્દ્ર થઇ) જહાંપનાહ! ક્ષત્રીઓનો એ ધર્મ છે કે જ્યારે કોઈ પણ પ્રાણી શરણ આવે ત્યારે તેને અભયદાન આપવું તેથી મારી એ અરજ છે કે—

ત્રિતાળી ચોપાઈ

શરણાંગત નિર્ભય જો હું રાખું, અવગુણ પર ગુણ કરી અભિલાખું;
ગુણનો બદલો સહુ કોઇ વાળે, અવગુણ પર ગુણ કરે કોક કાળે;
જોકે કૃત્ય કીધું છે નઠારૂં, ક્ષત્રી કસોટી થઇ, થયું સારૂં;
માટે મહેર કરો મહેરબાન, જેથી તેનો બચે પ્રિય જાન.

અકબર—ચાંપરાજ ઠાકોર! ઐસા કભી નહિ હોવે ઐસા બેશરમ આદમીકા અવશ્ય જાન લેઉંગા.

કાજી—સચ્ચાહે સરકાર! આઇન અકબરીમેંભી ઐસા કુચ્છ નહિ હૈ ઉસ લીયે ઉસકું ફાંસીપર લટકાના ચહીયે.

બિરબલ—સરકાર! ક્ષત્રીકા ધર્મકી બાત મત ચુકના ચઇયે.

ચાંપરાજ—હા નામદાર! શરણાંગત પ્રત્યે હમેશને વાસ્તે અમારૂં એવું વચન છે કે " શરણાંગત નિર્ભય રહો.

અકબર—અચ્છા ઠાકોર! તબ મેં વો બાત નિગાહમેં લેકર ફાંસીકી સજાકી માફી દેકર બીસ બર્ષ દેશ નિકાલ કરતાહું.

ચાંપરાજ—ખુદાવિંદ દીન સેવક આપનો આભારી છે!

ગંગકવિ— **સોરઠા**

ક્ષત્રી વીર સાબાશ, તુજ સુજનતાકું ધન્ય હૈ!
અવગુણ પર ગુણ-રાશ, ઐસા કદિ નહિ મેં દિખા.
જેસી શિત તરૂ-છાંય, નિદાઘ તાપ મહી સુખદ,
એસા હાડા રાય, જ્ઞાની દાની, ગુણ ધારી હૈ.

અકબર—સચ્ચ બાતહૈ કવિરાજ! વો હાડા સબ ગુણોકા ધારનાર ઓર ઉસકી નારી સચ્ચી સતી હૈ!

બીરબલ—નામદાર! ક્ષત્રીઓ બ્હોતહૈ મગર હાડાકી ઓરતને તો બડી ટેક દીખલા દીઇ હૈ!

અકબર—યા ખુદા! ઉન્ને કીતની તકલીફ ઉઠાઇ? જંગલમેં ફીરકર દિલ્હીમેં આઇ ઓર બિન અંદેશે ઉન્ને ઉનકા સલ જાહેર કિયા ધન્ય હૈ ક્ષત્રીયાણીકું.

બિરબલ—ખુદાવિંદ ઐસી સતીકા દેદાર કરનેસે હજ કરનેકી કુચ્છ જરૂરીયાત નાહીં હૈ યહ બાત ઉન બમનને કીઇ હૈ।

અકબર—સચ્ચ બાતહે બિરબલ ! ચાંપરાજ ઠાકોર ! મેં તુમારી સતી ઓરતકા દેદાર કરનેકી ખાહેશ રખતાહું, ઉસકે લીયે મુઝે મક્કા ઓર કરબલ્લા જાના ન પરે ! સચ્ચ બાતહે કે ઉસકા મુખકા દેદાર કરનેસે મુંઝે ખુદાકી હજુરમેં બહોત સુખ મીલે.

સોનરાણી—(પડદામાં)

માલિની વૃત્ત.

નહિ નહિ કદિ મારૂં, મુખ કોને બતાવું,
શુભ રીતિ મમ જે છે, ક્ષત્રીની તે જણાવું,
નથી અહિં ગણિકાહું, કિંતુ હું ક્ષત્રીયાણી,
ભૂપ જુદ તજો વોને, ક્ષત્રીની રીત જાણી.

ચાંપરાજ—પ્રિયા !

જનક જનક એતો, આપણા જે ગણાયે,
હરકત નથી કાંઇ, મુખ તારૂં જણાવ્યે;
નિજ જનકની પાસે, બાળકો સૌ રમે છે,
મુખ નિજ બતલાવે, એ પિતા આ સમે છે,

સોનરાણી—બહુ સારૂં પ્રાણનાથ !

અકબર—(ઓઝલની અંદર મુખ રાખી) બેટી ! ખુદા તુઝે આબાદ રખ્ખે ઓર અલ્લાહકી તુજપર મહેરબાની રહે યહ મેં મંગતા હું (તખત ઉપર પાછા બેસી)ચાંપરાજ ઠાકોર મેરી બેટીકા સતીત્વ પિછાનકર મેં તુમારી પેશકશી ઓર છે માસકી દર વર્ષકી નોકરી માફ કરતાહું ઓર દરસાલ એકસો ગાઉકી ઉપજ મેરી બેટીકું મેં બક્ષીસ કરતા હું.

ચાંપરાજ—આપનું રાજ્ય હમેશ કાયમ રહે એવી હું ઈશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરૂં છું.

વિદુષક—બધું પત્યું પણ પેલી માલણનું શું કર્યું ?

અકબર—(યાદ કરીને) સચ્ચ બાતહે-બિરબલ ઉસકું કાજી સાહેબકી મરજી મુજબ સજા કરમા દીજીયે.

ચાંપરાજ—સરકાર ! તેણે મારી સ્ત્રીના પોશાકમાં મારા મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી તે મારી સ્ત્રી થઇ. તેને સજા ખમવી પડે એ હું નથી ઇચ્છતો.

અકબર—(હસીને)જૈસી તુમારી મરજી; બિરબલ કચેરી બરખાસ્ત કરો.

ગંગકવિ— દુહો.

પહાડસિંહકું ધન્ય હે, સચ્ચા હે વહ મિત્ર,
ચાંપરાજ કું ધન્ય હે, અચ્છા ક્ષત્રી ચિત્ર.
સોન સતીકું ધન્યહે, શેરએક ફિટકાર.
ધન્ય ન્યાયી અકબરકું હે, કહત ગંગ કવિરાય.

ચોપદાર—કચેરી બરખાસ્ત નિગાહ રખ્ખો મહેરબાંન.

(સરવે વેરાઈ જાયછે)

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ—માર્ગ.

પાત્રોઃ—બિરબલ અને વિદુષક.

બિરબલ—કયું વિદુષક આખીરમેં કયા હુવા ?

વિદુષક—તમે કહેતા હતા એજ ! બીજું શું ?

બિરબલ—હાડાકી રાની નેક બખ્ત જાહીર હુઈકે નાહીં !

વિદુષક—ખરેખર તમારો અંદેશો પડયો તો સાચો (જરા વિચાર કરી ખૂબ હસે છે.)

બિરબલ—કાયકું હસતા હે ?

વિદુષક—(ખૂબ હસીને)હા હા હા હા હા હા ! ! ! મને તો ખુબ હસવું આવે છે પેલા શેરએક અને લાલખાંના મોઢાં જોઇને ! જાણે પાંચ સાત વરસના મંદવાડમાંથી બેઠા થયા !

બિરબલ—સચ્ચ બાત હે.

વિદુષક—અને પેલા લાલખાં ! જયાં શેરએક મીંયાનું પોકળ ફુટયું કે તરતજ નીચું જોઇ જાજમના પટાજ ગણવા મંડી ગયા ! વળી શું કહેતા'તા તમને ? " હાડાકા પક્ષ કરતે હો કયું ? " વાહ વાહ !

બિરબલ—ફિરતી ફિરતી છાંયરી ઉસમેં કુચ્છ હસનેકા પ્રયોજન નહિ હે ! હાડાભી બડા ટેકવાલા દીખા જાતા.

વિદુષક—એવજ તો ! (હસીને)વળી પેલા મ્હોબતખાંનકા લડકા ! શેરએક મીંયા ! એ પણ બડા ટેકવાલા ખરાકની ?

બિરબલ--બ્હોત અચ્છા ! અભી ચલ ઘર જાના હે કની.

વિદુષક--મારો વિચારતો નથી થતો. હાડાની રાણી જેવી મારી સ્ત્રી પણ એવી પતિવ્રતા છે કે ઘેર ગયા એટલે જોડાનો ને ધોકલાનો તો વર્ષાદ વરસવાનો!

બિરબલ—અચ્છા ચલ.

વિદુષક—ચાલો ત્યારે. પેટની પૂજા કર્યા વિના કાંઈ ચાલશે?

બિરબલ—ચલ. (બંન્ને જાયછે.)

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ--માર્ગ.

પાત્રો—સુવદના અને સુમતિ (પ્રધાન)

સુમતિ—(પ્રવેશ કરી)હર! હર! શંકર! તેં સહુની લજ્જા રાખી! રજપૂતોનું વિર્ય તેં પ્રદર્શિત કર્યું! આવા બારીક વખતે અમે અમારો ધર્મ સાચવી શક્યા, એ, હે ઇશ્વર! જગપિતા! તારીજ કૃપાથી. આહાહાહા! પરમેશ્વરનો આભાર માની હવે મારે સાચી ક્ષત્રીયાણી અને મારી પુત્રી સોનરાણીને વંદન કરવાનુ છે! અહા! વિર પૂત્રી! શું તારી યુક્તિ! શું તારી બુદ્ધિ! શું તારી હિંમત! ખરેખર તારા જેવી બહાદુર ક્ષત્રીયાણી ક્ષત્રી કુળમાં ભાગ્યેજ ઉત્પન્ન થઇ હશે અને થશે! કુલ વધૂ! તારી યોગ્ય કસોટી ઇશ્વરે યોગ્ય વખતે કરી જાણી કયો સજ્જન અંતરભિલાષ નહિ ધારે? હું આવ્યો ખરો પણ મારાથી કાંઇ ન થયું અને એ બહાદુર સ્ત્રીકે જેને જગતનો બિલકુલ પરિચય નહોતો તેણે મહાન કાર્ય આરંભ્યું અને નિર્વિઘ્ને સંપૂર્ણ કર્યું! આથી વધારે આનંદ માનવાનું મારે બીજુ શું છે?! (સુવદના પ્રવેશ કરેછે)

સુવદના—કેમ પ્રધાનજી! શું વિચારમાં ગરક થઇ ગયા છો?

સુમતિ—બીજુ શું રાણીની કુલિનતા અને યુક્તિ-પ્રયુક્તિ; ખરેખર સુવદના તમે હદ વાળી દીધી છે!

સુવદના—એમાં અમે કાંઇ પણ નથી કર્યું. જગત ઉપર દિન નિશ દૃષ્ટિ રાખનાર મહાન્ જગન્નિયંતાનોજ આભાર માનવો એની મહાન્ કૃતિ આગળ આપણી ક્ષુદ્ર યુક્તિઓ શી વિસાતમાં ગણાય?

સુમતિ—એતો છેજ. **सत्यमेवजयते नानृतम्** એ વાક્ય આપણ સર્વને સિદ્ધ છે અને સતવાળાની લજ્જા રાખનાર એ મહાન્

પ્રભૂ ! સિવાય અન્ય કોઇ નથીજ ! પરંતુ ખરેખર રાણીએ ઘણી પ્રસંશનિય હિંમત ધારણ કરી !

સુવદના—ક્ષત્રી પૂત્રી છે ! રજપૂતાણીઓ એવી હિંમત નહિ ધરે ત્યારે બીજું કોણ ધરશે ?

સુમતિ—પરંતુ ઘણીજ સારી યુક્તિ રચીને સર્વને દોષ મુક્ત કરી સત્યને તાર્યું !

સુવદના—સત્યને તારનાર ઇશ્વરજ છે. આપણે પ્રાણીઓ માત્ર નિમિતજ છીએ. ઇશ્વર રૂપી સુત્રધાર આપણને જેમ નચાવે તેમ આપણે નાચીએ છીએ.

સુમતિ—બહુ સારૂં-ઠીક છે પણ હું અહીં આવ્યા પછી રાજાજીને બિલકુલ મળ્યો નથી માટે હવે હું જાઉં-કેમ તારે પણ આવવું છે કે !

સુવદના—હા. તમે રાજાપાસે જજો અને હું બાઇ સાહેબ પાસે જઇશ.

સુમતિ—હા એમજ ચાલો.

સુવદના—ચાલો આવું છું. (બન્ને જાયછે)

પ્રવેશ ૯ મો.

સ્થળ-દિલ્હીમાં ચાંપરાજનો ઉતારો.

પાત્રો:—ચાંપરાજ, સુમતિ, સોનરાણી.

(ચાંપરાજ ગમગીનામાં બેઠો છે અને સુમતિ પ્રવેશ કરેછે)

સુમતિ—નૃપતિ ! અભિવંદન કરૂં છઉં !

ચાંપરાજ—કલ્યાણમસ્તુ ! તમે આવવાની શા માટે તકલીફ લીધી ?

સુમતિ—ક્ષત્રી કુલ ભાનુ ! તમારે સાથે આપત્તિ આવી અને મારે ઘેર બેસી રહેવું એ અનુચિત છે ?

ચાંપરાજ—પ્રિય પ્રધાનજી ! ઇશ્વરે સહુની લજ્જા રાખી અને છેવટે સત્ય તર્યું ! મારા સાહસને માટે હવે મને પશ્ચાતાપ થાય છે.

સુમતિ—રાજન્ ! **यदभावीन तद्भावी भावीचेत् तद्रान्यथा** માટે શાંતિ ધારણ કરો !

ચાંપરાજ—અહાહા ! પણ મેં શું કર્યું. મારા સાહસથી મારૂં

કૃષ્ણ મુખ હું પ્રજાને હવે શી રીતે બતાવી શકીશ ?

સુમતિ—શોક ત્યજી દ્યો, અને હુશીયાર થઇ હવે ખુંદિકોટા રવાના થવાની જરૂર છે.

ચાંપરાજ—સત્ય છે. તમે આજ રાત્રે સહુ તૈયારી કરો, આપણે સવારમાં વિદાય થઇશું.

સુમતિ—વારૂ. હું હવે રજા લઉંછું અને તૈયારીઓ કરવા ઉપર હવે મન દોડાવુંછું. તમે શોક મુકી દ્યો અને સત્યને તારનાર પ્રભૂનો હમેશાં આભાર માનો.

ચાંપરાજ—અહાહાહા! મેં કેવી મૂર્ખાઇ કરી! જે મૂર્ખાઇ વાસ્તે મેં કેટલા જણાઓને તસ્દી આપી! તેમાં પૂરેપૂરી તસ્દીતો મિત્ર પહાડસિંહને જ આપવી પડી છે! અહાહા! પ્રિયા ઉપર વિર્ષાવેલા વચનનો વરસાદ મને પોતાનેજ અત્યારે વ્યથિત કરે છે. પિયાની યુક્તિએજ મને બચાવ્યો! તેણે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો! અહા! આ બધાઓનું મેં જે ઋણ કર્યું છે તે હું હવે ક્યારે પૂર્ણ કરીશ? અહા!

વસંત તિલકા વૃત.

રે જીવ! સાહસ કરી પછી શું વિમાસે?
પાણી પીને ઘરશું તું પછીથી જ પૂછે?
રે! મૌર્ખ્ય નો નહિ જશે કદિ ડાઘ કાળો?
રે ચાંપરાજ! બનીયો બહુ તું હત્યારો!

(સોનરાણી પ્રવેશ કરેછે.)

સોનરાણી—નાથ! તમે આમ વિમાસ્યા કેમ કરોછો! જે થયું તે થયું; હવે એ વિષે પશ્ચાતાપ કરવાથી શું ફાયદો છે. ઇશ્વરનો આભાર માનો કે સત્યના સૂર્યનો ઉદય થયો, ક્ષત્રીની ટેક અને મારા સતીત્વની કસોટી પણ થઇ!

ચાંપરાજ—(કાંઇ નહિ બોલતાં અશ્રુ સાર્યા કરે છે.)

સોનરાણી—નાથ આપ કેમ કાંઇ નથી બોલતા! જેમ બાવી બનવાનું હતું તેમ બની ગયું તેમાં હવે પશ્ચાતાપ શું કરવો?

ચાંપરાજ—મારા અવિચારથી થયેલા સાહસ રૂપી મેંશના-ટીલાવાળું મારૂં કૃષ્ણ મુખ હું હવે શું બતાવું?

સોનરાણી—નાથ! એ આપ શું બોલોછો. આ સઘળા બનાવથી હું કૃતાર્થ થઇ છું કે મારા સતીત્વની કસોટી થઇ.

ચાંપરાજ—પરંતુ મારા હૃદયમાંથી એ કારી જખમ નથીજ જવાનો! અહા! મેં તારા ઉપર કેવો જુલમ ગુજાર્યો છે? મને મૂર્ખને જરા પણ વિચાર ન થયો! તેં મને જીવિત દાનજ આપ્યું છે! હે ઈશ્વર! આ ઋણ મુક્ત હું ક્યારે થઈશ?

સોનરાણી— ગોપીચંદ લડકા રાગ.

સુણો પ્રાણથી પ્યારા સંતાપ કીધે કહો શું વળે? ટેક.
ભાગ્ય આપણું સારૂ માનો, કસોટી હરિએ કીધ,
સત્યમેવ જયતે એ શબ્દો થયા આપણે સિદ્ધ. સુણો.
સત્યને તારી હરિ કરે છે, પકવ આપણો પ્રેમ,
મને ઉગારી સત્યથી હરિએ, રાખ્યા સહુને ક્ષેમ સુણો.
બનાવ એવો આતો બન્યો કે, થયો જ પાકો વ્હેમ,
તેથી તમે સાહસ કીધું તું, પણ ધારી હરિએ રૂહેમરે. સુણો.

ચાંપરાજ—સત્ય છે, પરંતુ પશ્ચાતાપ કરવાથી અંતરનું દુઃખ ઓછું થાય છે. આપણા ઉપર હરિએ જે ઉપકાર કર્યો છે તે ખરેખર અવર્ણનિય છે તો ચાલો હવે આપણે એની સ્તુતિ કરીએ.

સોનરાણી—સત્ય કહોછો.

બંન્ને— સોરઠી ત્રેતાળ.

ઉરમાં પામી અભિલાષ, કિધો ઉપકાર તેં રે,
સતીનું સત્ય જાળવી, ક્ષત્રીપણું પ્રકટાવ્યું છે રે. ઉરમાં
યોગ્ય શિખામણ સહુને આપી, દુખ અમારાં દીધાં કાપી,
સુખ દેવાને સ્થાપી અરજ કરી 'તી અમેરે. ઉરમાં.
વિનતિ દીનની દિલમાં લીધી, રૂહેમ હરિ! તેં પછીથી કીધી,
સત્યમેવ જયતેની સિદ્ધી, કરીજ તેં રે. ઉરમાં.

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ

समाप्त.